

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou

Diplomová práce

Tomáš Buryška

K poznání zázemí středověkého hradu (13. – 16. stol.) na příkladu Náchodska

To recognition on the medieval castle hinterland
(13th – 16th century): the case of Náchod-region

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.

Praha 2011

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucímu diplomové práce prof. PhDr. Janu Klápšovi, CSc. za trpělivě předávané zkušenosti během mých dlouhých studijních let, dále doc. Ing. Radimu Blažkovi CSc. z někdejší katedry geodézie a pozemkových úprav Stavební fakulty ČVUT v Praze za zprostředkování technologií a kapacit nutných ke geodetickým měřením. Velmi rovněž děkuji někdejšímu studentovi Stavební fakulty Ing. Jiřímu Bradáčovi, za pomoc při měřičských pracích a vyhotovení geodetického plánu a dalších studijních podkladů. Konečně děkuji také svým rodičům za nekonečnou podporu.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

.....

ABSTRAKT

Diplomová práce se zabývá zázemím hradů na Náchodsku ve středověku (13. – 16. století). U patnácti hradů na Náchodsku proběhl povrchový průzkum, který přinesl nové poznatky o hradním zázemí. Zásadním přínosem práce je objev opevněného podhradí hradu Adršpach, které je v práci podrobně analyzováno. Dále jsou řešena obecná kritéria potřebnosti hospodářského zázemí pro existenci hradu a také vztahy hradu k jednotlivým složkám hospodářského provozu. Největší pozornost je věnována vztahům hradu k městu, podhradí, hospodářskému dvoru, mlýnu a pivovaru. Výsledky práce jsou srovnávány v širším kontextu.

KLÍČOVÁ SLOVA

Hradní zázemí, Adršpach, město, podhradí, hospodářský dvůr, mlýn, pivovar

ABSTRACT

This thesis deals with medieval castle hinterland (13th – 16th century) in Náchod region. Terrain exploration has taken place at 15 castles in Nachod district and has brought some new knowledge about the castle hinterland. A major benefit of the work is the discovery of a fortified castle rear of Adršpach castle, which was detail analyzed. This thesis also deals with questions, if specific castle need hinterland to its own existing and which relationship has castle to different components of the economic operation. The greatest attention is given to relationship of the castle to the town, economic court, mill and brewery. The results of the work are compared in a broader context.

KEY WORDS

Castle hinterland, Adršpach, town, economic court, mill, brewery

OBSAH

1.	Úvod.....	9
2.	Metodika práce.....	9
3.	Terminologie.....	12
4.	Historie Náchodska.....	13
5.	Hrady na Náchodsku.....	17
5.1.	Adršpach	17
5.1.1.	Historie hradu.....	17
5.1.2.	Popis hradu.....	18
5.1.3.	Situace v zázemí hradu.....	19
5.1.3.1.	Podhradí hradu Adršpach.....	20
5.1.3.2.	Popis geodeticky zaměřených povrchových tvarů.....	21
5.1.3.3.	Identifikace zaměřených povrchových tvarů.....	26
5.1.4.	Zhodnocení a celková interpretace opevněného podhradí.....	29
5.2.	Belver.....	31
5.2.1.	Popis hradu.....	31
5.3.	Božanov.....	31
5.3.1.	Historie hradu.....	31
5.3.2.	Archeologické nálezy a popis hradu.....	31
5.3.3.	Kovárna.....	32
5.3.4.	Situace v zázemí hradu.....	32
5.4.	Broumov.....	33
5.4.1.	Historie hradu.....	33
5.4.2.	Popis hradu.....	34
5.4.3.	Situace v zázemí hradu.....	34
5.4.3.1.	Město Broumov.....	35
5.4.4.	Služebná organizace za opata Bavora z Nečtin.....	36
5.5.	Bystrý.....	36
5.5.1.	Popis hradu.....	36
5.5.2.	Situace v zázemí hradu a město Stárkov.....	37
5.6.	Červená Hora.....	37
5.6.1.	Historie hradu.....	37

5.6.2.	Popis hradu.....	38
5.6.3.	Situace v zázemí hradu.....	38
5.7.	Frymburk.....	39
5.7.1.	Historie hradu.....	39
5.7.2.	Popis hradu.....	39
5.7.3.	Situace v zázemí hradu.....	40
5.7.3.1.	Hradní zázemí v popisu historických pramenů.....	40
5.7.3.2.	Povrchové tvary v severozápadním svahu hradního kopce.....	41
5.7.3.3.	Poddanské město Hrádek.....	43
5.7.3.4.	Hradní mlýn a hamr.....	43
5.7.3.5.	Pivovar.....	43
5.8.	Homole.....	44
5.8.1.	Historie hradu.....	44
5.8.2.	Popis hradu.....	44
5.8.3.	Situace v zázemí hradu.....	44
5.9.	Lewin Kłodzki.....	45
5.9.1.	Historie hradu.....	45
5.10.	Náchod	45
5.10.1.	Historie hradu.....	45
5.10.2.	Popis středověké podoby hradu.....	46
5.10.3.	Situace v zázemí hradu.....	47
5.10.3.1.	Manská soustava náchodského hradu.....	47
5.10.3.2.	Počátky poddanského města.....	49
5.10.3.3.	Městské hradby.....	50
5.10.3.4.	Pivovar.....	50
5.10.3.5.	Lázně.....	51
5.10.3.6.	Náchodské mlýny.....	51
5.11.	Nové Město nad Metují.....	52
5.11.1.	Historie hradu.....	52
5.11.2.	Popis hradu.....	52
5.11.3.	Situace v zázemí hradu.....	53
5.11.3.1.	Počátky Nového Města Hradiště.....	53
5.11.3.2.	Nejstarší podoba města.....	54
5.11.3.3.	„Novoměstský dvůr“.....	54

5.11.3.4.	Novoměstské mlýny.....	55
5.11.3.5.	Vaření piva.....	55
5.11.3.6.	Hradní kovárna.....	56
5.11.3.7.	Haltýře.....	56
5.11.3.8.	Lázně.....	56
5.12.	Radków.....	57
5.12.1.	Historie hradu.....	57
5.12.2.	Situace v zázemí hradu.....	57
5.13.	Rýzmburk.....	58
5.13.1.	Historie hradu.....	58
5.13.2.	Popis hradu.....	59
5.13.3.	Situace v zázemí hradu.....	59
5.13.3.1.	Trhová registra rýzmburského panství.....	59
5.13.3.2.	Dvůr zvaný „Předhradí“.....	60
5.13.3.3.	Pivovar.....	63
5.13.3.4.	Obora.....	63
5.13.3.5.	Ovčín.....	64
5.13.3.6.	Mlýn, pila a olejna.....	64
5.13.3.7.	Město Žernov.....	65
5.13.3.8.	Cesty.....	65
5.14.	Skály.....	65
5.14.1.	Historie hradu.....	65
5.14.2.	Popis hradu.....	66
5.14.3.	Situace v zázemí hradu.....	66
5.15.	Střmen.....	67
5.15.1.	Historie hradu.....	67
5.15.2.	Popis hradu.....	67
5.15.3.	Situace v zázemí hradu.....	67
5.16.	Vízmburk.....	68
5.16.1.	Historie hradu.....	68
5.16.2.	Popis hradu.....	69
5.16.3.	Situace v zázemí hradu.....	69
5.16.3.1.	Pomístní jména v zázemí hradu.....	79
5.16.3.2.	Otázka dvora před hradem.....	70

5.16.3.3.	Městské centrum v Úpici.....	71
5.17.	Vlčinec.....	71
5.17.1.	Historie hradu.....	71
5.17.2.	Popis hradu.....	72
5.17.3.	Situace v zázemí hradu.....	72
5.18.	Výrov.....	73
5.18.1.	Historie hradu.....	73
5.18.2.	Popis hradu.....	73
5.18.3.	Situace v zázemí hradu.....	74
6.	Zhodnocení zázemí hradů na Náchodsku.....	74
6.1.	Hrad a město.....	74
6.1.1.	Definice města.....	74
6.1.2.	Městské opevnění.....	75
6.1.3.	Hradní město.....	76
6.1.4.	Města v zázemí hradů na Náchodsku.....	77
6.2.	Hrad a podhradí.....	79
6.2.1.	Opevněné podhradí.....	79
6.3.	Hrad a hospodářský dvůr.....	80
6.4.	Hrad a mlýn.....	82
6.5.	Hrad a pivovar.....	83
7.	Závěr.....	85

Použité zkratky

Použité prameny a literatura

Přílohy (plán, mapky, obrázky)

1. ÚVOD

Středověké hrady trvale přitahují zájem široké laické i odborné veřejnosti. Svědčí o tom množství publikací na pultech knihkupectví, odborných i novinových článků, jakožto dlouhá řada webových stránek, věnujících se hradům na internetu. K hradům se nejčastěji přistupuje jako k architektonické památce. Je proto více než konkrétní kontext vzniku a života hradu řešena především podoba hradu a skladba hradní dispozice. Je to pochopitelné, onu pozornost přeci přitahuje kamenná hmota nedobytného hradu a romantické příběhy historických hrdinů, které se mezi zdmi odehrály, nikoli nepoměrně méně známé osudy masy anonymních poddaných, kteří za vznikem a provozem hradů vždy museli stát. Předkládaná práce si nebere za cíl odkrýt anonymitu těchto lidí, chce pouze na základě studia konkrétních hradů vidět tendence mající vliv na provoz hradů a přispět tak k poznání hradního zázemí. Zabývá se prostory a objekty, na kterých byl provoz hradu přímo závislý a které se prakticky nikdy nemohly v úplnosti vejít za hradební zdi. Hrad sám může být součástí hospodářské výroby, vždy je však především místem spotřebním. Na základě průzkumu zázemí hradů na Náchodsku se právě spotřebním požadavkům jednotlivých hradů tato práce věnuje.

2. METODIKA PRÁCE

Bylo zamýšleno, že badatelský přínos mé diplomní práce bude postaven na nových terénních objevech v zázemí středověkých hradů v některém z českých regionů, které pak budou zasazeny do obecného kontextu a srovnány na úrovni celého českého království. Zadání diplomové práce proběhlo v letním semestru akademického roku 2008/2009 a studovaným regionem byla stanovena oblast severovýchodních Čech, resp. Náchodsko v časovém rozpětí 13. – 16. století. Rozhodnutí bylo značně riskantní, protože žádný z náchodských hradů jsem do té doby nezkoumal a neměl jsem v ruce žádné konkrétní poznatky z terénu. Z literatury jsem však znal popisy zázemí hradů Frymburk, Rýzmburk a Vízmburk, na kterých bylo možné v případě negativního terénního průzkumu alespoň nějak stavět. Nicméně jsem neztrácel naději zvláště poté, co jsem v září roku 2009 objevil zajímavé sídelní situace v zázemí několika hradů na Znojemsku. Na Náchodsko jsem se poprvé po zadání práce vypravil koncem října 2009

a během několika dní jsem nahrubo prošel zázemí většiny pro výzkum stanovených hradů. Vracel jsem se s celkovou představou a mnohými pozitivními zjištěními z terénu, které mi konečně dovolily malé uvolnění. Na tomto místě bych si již nyní dovolil učinit první ze studijních závěrů této práce. Rozhodneme-li se zkoumat terénní prospekci zázemí jakéhokoliv zejména zaniklého hradu, téměř vždy „něco“ najdeme.

Region Náchodska byl vymezen obdélníkem (viz mapka 1). Geograficky zaujímá prostor Broumovského výběžku s přesahem do Polska na severu a východě, na jihu je ukončen severními svahy Orlických hor a na západě údolím řeky Úpy. Ve vymezené oblasti byly zkoumány všechny známé hrady, aby nedošlo k výběru pouze reprezentativních lokalit, které by mohly celkovou představu o hradním zázemí zkreslovat. Domnívám se, že 15 – 18 zdejších hradů je dostatečně početným celkem, aby bylo možné učinit některé obecné závěry, zároveň je tento počet stále ještě únosný k požadavkům kladeným na rozsah diplomové práce.

Osmnáct do práce zahrnutých lokalit rovněž dokládá i rozmanitost nejen zdejších hradů. Nejde jen o polohu, plošný rozsah nebo podobu hradu, ale třeba také o vrchnost, která hrady zakládala a držela. Nejpočetnější skupinou na Náchodsku jsou hrady šlechtické. Nacházíme zde ale i hrady královské (0-3) a dokonce i hrady jiné vrchnosti (1-3), konkrétně církevní. Lze říci, že přestože chybí jednoznačně královský hrad, odpovídá poměrově situace náchodských hradů ostatním českým regionům.

Podobnou poměrovou situaci shledáváme i ve vazbách na město. Opět převládají hrady venkovské nad hrady s prostorově (nikoliv hospodářsky) těsnější vazbou na město, avšak nacházíme zde i hrady ryze městské. Koneckonců právě tyto vazby jsou jednou z hlavních dále řešených otázek.

Rozmanitost můžeme najít i ve stupni zachovalosti zdejších hradů. Opět, tak jako ve zbytku někdejšího českého království, majoritní skupina hradů již zanikla, resp. se nachází ve zříceninách a jen menší část se dochovala, v případě Náchodska jsou pak tyto hrady bez výjimky poznamenány mladšími stavebními úpravami a dochovaly se pouze v přestavbách.

Aby byla rozšířena, případně doplněna stávající pramenná základna bylo na začátku výzkumu nutné provést terénní prospekci jednotlivých hradů, resp. jejich okolí tam, kde bychom mohli hradní zázemí předpokládat. Systematicky byly procházeny příhodné oblasti, které mohly konzervovat historickou situaci z doby života hradu. Šlo tedy především o zalesněné plochy, kde můžeme očekávat drobné nadzemní povrchové tvary nenarušené mladší sídelní či zemědělskou aktivitou a zkoumatelné nedestruktivními

archeologickými metodami. U zemědělsky obdělávaných ploch v blízkosti hradů bylo možné provést alespoň povrchové sběry.

Velká pozornost byla věnována cestám, které mohly mít vztah k hradům a na kterých mohly být navlečeny další složky hradního provozu. Svůj vliv měly i údaje z písemných pramenů a pomístní názvy doložené např. na mapách stabilního katastru. Získané poznatky byly v terénu zanášeny do moderních topografických map v měřítku 1:10 000 a u složitějších situací konkrétních hradů vznikl náčrt terénní situace. U vybraných lokalit mělo následně dojít ke geodetickému zaměření objevených povrchových tvarů. Hlavním důvodem byla především potřeba profesionálního výstupu v podobě geodetických plánů, které by bylo možné publikovat a dále s nimi efektivně pracovat. Vzhledem k tomu, že šlo o finančně nákladné zpracování, které jsem si ze svého místa nemohl v takovém rozsahu dovolit, byl vypracován projekt žádosti o grant do soutěže GAUK, který měl financování podpořit. Neúspěch v soutěži mě ovšem donutil hledat náhradní řešení, které vedlo ke spolupráci s tehdejší katedrou geodézie a pozemkových úprav na Stavební fakultě ČVÚT v Praze. Rozsah měřičských prací byl nakonec volen skromněji, avšak jednoznačně racionálněji. Byl vybrán pouze jeden hrad (konkrétně Adršpach) a ty partie hradního zázemí, které se ukázaly jako badatelsky nejpřínosnější, geodeticky zaměřeny. Tohoto úkolu se zhostil pod odborným vedením doc. Ing. Radima Blažka jeden z někdejších studentů zmíněné katedry Ing. Jiří Bradáč a na základě mých požadavků vytvořil vlastní verzi své diplomové práce, kterou na své fakultě úspěšně obhájil (Bradáč 2010).

Po ukončení terénních průzkumů došlo ke zpracování nasbíraného materiálu a korelaci s písemnými prameny a tematickou odbornou literaturou. Byl vytvořen katalog hradů na Náchodsku, kde jsou popsány a interpretovány konkrétní poznatky o zázemí daného hradu. Vzhledem k profesionálním geodetickým výstupům z hradu Adršpachu byla právě tomuto hradu věnována zvýšená pozornost a popis terénní situace je zde detailnější.

Ve druhé části práce následují srovnávací kapitoly, které zasazují badatelské poznatky učiněné na hradech kolem Náchoda a Broumova do kontextu ostatních hradů v českém království. Jsou zde uvedeny analogie z jiných českých, ale i evropských hradů a řešeny otázky např. vazeb hradů k městům, hospodářským dvorům, ale i k dalším objektům a sídelním situacím.

3. TERMINOLOGIE

Terminologie je věc ošemetná a její špatné chápání je pramenem mnoha nedorozumění. Dříve než přistoupíme k vlastnímu textu, považuji na tomto místě za nutné formulovat, jak chápeme některé často opakované termíny v této práci. K některým podrobnostem spojených s těmito termíny se ještě dostaneme ve druhé části práce.

Hrad:

Hrad je opevněným vrchnostenským sídlem, vyšší kvalitativní úrovně, který může kumulovat další funkce, správní, strážní, atd. Na nižším stupni nalézáme zejména tvrže a dvory.

Předhradí:

Samostatná opevněná část hradu, která hmotově a pohledově vytváří s hradem jeden celek. Hrad může mít i několik předhradí. Předhradí má obrannou funkci a obvykle jím prochází přístupová cesta. Ve většině případů je do prostoru předhradí situována i hospodářská výroba. U některých, zejména královských hradů doplňuje předhradí tzv. dolní hrad, který má obdobné funkce. Jindy jsou hospodářské funkce předhradí nahrazeny nebo doplněny podhradím.

Podhradí:

Podhradí je nejbližší provozní zázemí hradu, mimo vlastní hrad. Je to prostor, který přímo naplňuje existenční potřeby hradu a je hradní zásobárnou. Takto chápaný prostor vykazuje rozmanitou podobu a může být prostorově značně rozsáhlý. Nejčastěji jde o vesnici, jako podhradí mohlo fungovat i sídliště městského typu. Do podhradí je situována hospodářská výroba, je tu místo pro řemesla a lidi, které nemohl pojmout hradní areál.

Opevněné podhradí:

Definice opevněného podhradí je spíše obhajobou tohoto slovního spojení. Nejde o nic jiného, než o běžné podhradí (nebo jeho část), které je navrch pouze ohrazeno až opevněno. Podhradí jako takové bývá někdy definováno jako neopevněné osídlení vázané na hrad (např. Durdík 2000, 438). Na jiném místě ovšem T. Durdík připouští i existenci opevněného podhradí (Durdík 2000, 321). Starší chápání považovalo podhradí za prostor, který byl nejen ohrazený, ale dokonce i v jednom zavření s hradem (Sedláček 1908, 707, Pekař 1998, 128). Zejména A. Sedláček měl tehdy na mysli především tzv. podhradní města, která byla běžně opevněná a nezřídka nazývána právě Podhradí (Zvíkov, Házmburk, Lichtenburk, Veliš) (Rusó – Smetana 1994, 331). V každém případě v podhradí existují opevněné sídelní útvary a nejde jen o tzv. podhradní města nebo některé jihočeské latrány.

Latrán:

Alternativní, avšak historický termín pro podhradí, který se používá především v souvislosti s hrady jihočeských Vítkovců. Doslovně jde o podhradí situované „na boku“ (Rusó – Smetana 1994, 330). V jihočeském prostředí jde nejčastěji o ulicový sídelní útvar, který se přimyká k boku hradního kopce nebo se projevuje jako ulice vybíhající od okraje města, vždy však v blízkosti hradu. Latrány nacházíme opevněné i neopevněné. U některých hradů Vítkovců je latrán součástí hradního města (Příběnice).

Město:

Vzhledem k nesnadné definici odkazuji přímo na oddíl 6.1.1. v této práci

Podhradní město:

Nebo také hradní město (které chápeme jako majetkové příslušenství hradu) má podobu a právní znaky města a bývá přihrazené k hradu. Pokud takové sídliště městského statusu nedosahuje, zůstává, byť opevněné, pouhým podhradím, latránem. Podhradní město může mít vlastní jméno (Stará Dubá s městem Odranec, Házmburk s městem Podhradín), může zde stát kostel (Lipnice, Zvíkov), komunikačně nemusí souviset s cestou na hrad a nemusí mít ani vlastní opevnění (Holštejn). Podrobněji viz oddíl 6.1.3.

Podhradní městečko:

Je zažitý termín pro sídliště, které je podhradním městem nebo např. opevněným podhradím.

4. HISTORIE NÁCHODSKA

Dříve než v rámci katalogu hradů na Náchodsku (kapitola 4) připomeneme historii jednotlivých hradů, shrňme v základních faktech dějiny celého studovaného regionu od pravěku až po konec středověku.

Doklady pravěkého osídlení jsou zcela ojedinělé a týkají se jen některých období a především jižního okraje vymezené oblasti, tedy dolního toku Metuje a Úpy. Tato oblast již plynule navazuje na Východolabskou tabuli, která byla v pravěku hojně osídlena. Náchodsko nebylo osídleno ani v době prehistorické, skromné jsou doklady pobytu Germánů i Slovanů, nejvíce dokladů nacházíme v okolí Nového Města nad Metují a na trase Polské cesty, která přes Náchod spojovala Prahu s Kladskem. Z 11. století pak v souvislosti s touto cestou zaznamenáváme první historické události, zachycené písemnými prameny. Konkrétně jde o místo sněmu na Dobenině, o kterém k roku 1068 hovoří Kosmas, jako o místě u strážné brány, kudy se chodí do Polska (MGH II., 115).

Oblast Náchodska byla systematicky osídlována až v období vrcholné kolonizace a podílelo se na ní pět hlavních organizátorů, především z řad šlechty, kteří vytvořili pět nejstarších panství (Musil a kol. 2009, 160). Rozsáhlým blokem bylo území mezi Úpou a Metují na západě vymezeného území. Kolonizace zde byla prováděna mnohohlavým rodem erbu třmene s původním centrem panství ve Skalici. Množství příslušníků rodu zapříčinilo vznik dílčích panství a hradů Střmen, Vízmburk, Rýzmburk, Bystrý (Stárkov) a Červená Hora. Nejvýznamnějším příslušníkem erbu třmene byl nepochybně Tas z Vízmburka, který se prosadil u královského dvora.

V jižní oblasti Náchodska se objevují Načeratici, resp. Hron z Náchoda, který utváří panství s centrem v Náchodě a později také v Levíně. Oblast Orlických hor v jižní části Náchodska osídlují nejspíše páni z Lipé. Středem panství se stal hrad Frymburk. Na východě do oblasti zasahuje území pánů z Panvic, kde bylo centrem město Dušníky a hrad Homole. Nejvýznamnějším a nejucelenějším panstvím však bylo tzv. Broumovsko, které patřilo ke Kladské kastelánii a v roce 1260 ho získali břevnovští benediktini. Už na počátku 13. století získali benediktini neosídlenou sousední oblast kolem Police nad Metují, tzv. polický újezd (Musil a kol. 2009, 338).

Nově osídlená území se po dovršení kolonizace měla za konkrétních podmínek vrátit králi. Nicméně po vymření vládnoucí dynastie došlo k upevnění moci šlechty a dovířovaly se tendence k osvojení si jimi spravovaných majetků. Právo bylo na straně krále, nicméně byl to právě král, který se musel o svá práva ucházet a uspěl především v kauzách, na kterých měl osobní zájem. Takto například vidíme krále ve strategicky důležitém Náchodě, který s dosavadními držiteli směnil za Kostelec nad Černými Lesy, získává hrad Střmen a nejspíše staví hrad Adršpach. To vše ve snaze získat vliv ve Slezsku. Hrady Střmen a Adršpach se objevují i v návrhu zákoníku Karla IV. *Maiestas Carolina* ve výčtu podmínečně zastavitelných královských hradů (AČ III. 1844, 88). Snaha vyvrcholila roku 1368, kdy po smrti Bolka II. Svídnického ovládl Karel IV. zbývající slezská knížectví Svídnicko a Javorsko (Musil a kol. 2009, 395).

Nejvýznamnějším rodem na Náchodsku byli ve 14. století páni z Dubé. Od krále Jana Lucemburského získali v léno Náchod, který však v šedesátých letech ztratili. Rozsáhlé panství ale vytvořili na někdejší území rodu erbu třmene. Vlastní Adršpach, od roku 1395 Červenou Horu. Jistý čas drželi někteří příslušníci rodu i Levín nebo Frymburk (Musil a kol. 2009, 422). Dalším silným rodem byli páni z Kunštátu a Poděbrad, kteří ve druhé polovině 14. století získali Českou Skalici, Náchod a Levín.

Velmi stabilním se ukázal region Broumova, který byl po celý středověk ale i v novověku v rukou břevnovského kláštera. Nejvíce prosperující poddanská města Náchodsko Broumov a Police se nacházela právě na klášterním panství. Ekonomický význam Broumova byl dán rozvojem zdejších řemesel, především soukenictví, Broumov se těšil městským právům srovnatelnými s Kladskem nebo Hradcem Králové (Musil a kol. 2009, 440). Opomeneme-li královský Radkov, jehož hradby jsou nejspíše až z přelomu 14. a 15. století, pak právě Broumov byl vedle Náchoda v této době jediným opevněným městem v regionu.

Husitské války postihly i Náchodsko. Tento fakt nejméně platí u Broumova a broumovského proboštství, které jako ojedinělá církevní instituce nebyla husity zničena, přestože mnoho nechybělo. Vliv nepochybně měla spolupráce břevnovského opata se sousedními slezskými knížaty, kteří bojovali za zájmy krále Zikmunda (Musil a kol. 2009, 541). Na zbylém Náchodsku měla majetky jak katolická vrchnost, tak přívrženci kalicha a mnohé konflikty jsou známé. V roce 1420 zaútočil Hynek Červenohorský z Náchoda na Krčín a povraždil zde mnoho obyvatel, hlásících se k husitům. Pomstou bylo následné obležení nedaleké Jaroměře husity roku 1421, kde byl Hynek Červenohorský hejtmanem posádky (Musil a kol. 2009, 540). Obléhání se zúčastnil i Jan Městecký z Opočna, majitel Frymburka, který svou náklonnost v průběhu válek k oběma soupeřícím stranám obratně střídal.

Nešlo jen o Jaroměř, ale o celkové úspěchy husitů ve východních Čechách, když do příhraničních oblastí severozápadních Čech vtrhli Slezané. V květnu 1421 zapálili Polici nad Metují, přepadli Náchod, Úpici a Trutnov. Obyvatelstvo Police a Úpice bylo slezským vojskem prakticky vybito, ostatní zůstalo zmrzačeno. Odvetným krokem bylo svolání hradecké hotovosti k Náchodu a následný postup na Broumov, kde měla zázemí slezská vojska. Přesila českého vojska s orebity nakonec donutila Slezany jednat o příměří. K dohodě došlo a Broumov zkáza nepostihla.

Klid v oblasti ale nenastal. Slezané opět ohrožují Náchod, Jan Žižka dobývá Červenou Horu. V roce 1424 dochází k bitvě u Skalice, kde Žižka poráží oddíly Jana Městeckého, Hynka Červenohorského, Oldřicha z Rýzmburka a dalších (Musil a kol. 2009, 550). V prosinci 1425 se objevuje sirotčí vojsko pod vedením kněze Ambrože před hradbami Radkova. Město je dobyto a zdejší katoličtí kněží umučeni (Musil a kol. 2009, 555). V roce 1427 byla hotovostmi husitských měst vyhladověna a následně zbořena Červená Hora. Poddanská města na Náchodsku se postupně stávala husitská,

husitskou posádku měla i většina zdejších hradů, ze kterých byly neustále působeny škody sousednímu Slezsku.

V roce 1441 dochází k vojenské konfrontaci spojených východočeských landfrítů s vojsky Jana Koldy ze Žampachu, majitele Náchoda. Tento konflikt začal právě obležením Náchoda slezskými vojsky (Musil a kol. 2009, 590). Náchod na rozdíl od jiných pevností Jana Koldy tehdy přežil, vypáleno bylo pouze město. Příčinou byly loupeživé nájezdy, které Jan Kolda provozoval. Lapkovskou činností se vyznačovaly i jiné hrady v oblasti. Posádky těchto hradů bez vědomí svých pánů loupily a přepadávaly v sousedním Slezsku. Spor byl řešen dohodou mezi východočeskou šlechtou a slezskými knížaty a ve spolupráci s Lužičany a městy Vratislaví a Svídnicí. Po dohodě byly hrady vykoupeny a v roce 1447 zbořeny. Z Náchodska šlo prokazatelně o Vízmburk, Adršpach, Skály a Belver. V roce 1456 došlo i na Jana Koldu ze Žampachu. Jeho hrad Náchod oblehl a dobyl zemský správce Jiří z Poděbrad. Kolda uprchl do Polska, Náchod a Homolí získal rod pánů z Kunštátu a Poděbrad (Musil a kol. 2009, 602).

Náchodsko postihly také česko-uherské války. Na příkaz papežského legáta byla do Broumova i přes protesty břevnovského opata usazena uherská posádka, která operovala v nejbližším okolí. Sužovala především venkovské obyvatelstvo. Vyplenila Polici a Radkov a pokusila se dobýt Náchod. Pro Broumov byla uherská armáda velkým břemenem. Páchala násilnosti a vysávala městskou pokladnu (Musil a kol. 2009, 616-617).

Po uklidnění válečné situace pozorujeme nebývalý rozvoj poddanských měst v době Jagellonské. Prestižního postavení dosahuje klášterní Broumov, pozoruhodným počinem bylo založení Nového Města nad Metují v roce 1501, které získalo podobně jako dříve Broumov právo města Hradce Králové (Musil a kol. 2009, 640).

5. HRADY NA NÁCHODSKU

5.1. ADRŠPACH

5.1.1. Historie hradu

Oblast Adršpašsko-teplických skal byla osídlována až v době vrcholné kolonizace a zdejšími hlavními osadníky byla jedna z větví rozrodu erbu třmene (Musil a kol. 2009, 333). Příslušníci tohoto rodu mohli založit hrad, který výslovně známe až ze zákoníku *Maiestas Carolina* z poloviny 14. století, kde se jmenuje mezi podmíněně zastavitelnými hrady (AČ III. 1844, 88). V této souvislosti se rovněž objevuje výrazně pravděpodobnější názor, že hrad založil král Jan Lucemburský v souvislosti se svou slezskou politikou (Čížek – Slavík 1998, 173).

Od roku 1354 známe Hanuše z Adršpachu, který byl zřejmě potomkem adršpašských purkrabí (Sedláček 1887, 172). Nicméně Hanuš erbu šachovnice hrad nejspíš nevlastnil. Patřilo mu zboží Německá Čermná a Machov, které jeho potomci vlastnili nejméně do konce 15. století (Čížek – Slavík 1998, 172).

V roce 1359 je patronem adršpašského kostela Petr ze Skalice, příslušník erbu třmene a snad i majitel hradu Adršpach (LC I/1., 106). Pokud nevlastnil hrad, s určitostí držel majetky v okolí: Zálezly (Zálesí u Úpice), Svatoňovice a část Pertoltic (Uniemyśl ve Slezsku) (Čížek – Slavík 1998, 172). Platná zůstává i hypotéza o hradě v rukou krále a jeho obranné funkci proti Svídnicku, které bylo k České koruně připojeno až v roce 1368 (Musil a kol. 2009, 335).

S úpadkem rodu erbu třmene na Adršpašsku chybí i zmínky o hradě. Jistotu máme znovu až v roce 1381, kdy hrad patřil i s okolním dědictvím po pánech erbu třmene Hynkovi z Dubé a Náchoda, který na hradě Adršpachu vystavil listinu. Jistému Machkovi prodal dvůr ve Rtyni za závazek služby ve zbrani na hradě Vízmburku (Slavík 1993b, 151). Původní vojenský opěrný bod na zemské hranici se tak v rukou pánů z Dubé stává rezidenčním sídlem a po připojení Teplicka také správním centrem panství. Majitelé Adršpachu vykonávali v této době patronátní právo v kostelech v Teplicích, Verněřovicích a Zdoňově (Čížek – Slavík 1998, 173-174). Po roce 1393 připojují potomci Hynka z Dubé panství s hradem Červená Hora, nicméně po čase se bratři Hynek zvaný Lýšek z Adršpachu a Hynek Červenohorský o panství dělí.

Na počátku husitských válek bránili oba bratři katolickou stranu. V roce 1427 byla dobyta Červená Hora, nejpozději v roce 1430 seděla husitská posádka i na hradě Adršpachu. Uživatelem hradu se stal Jan Krušina z Lichtemburka, který odtud spolu s jinými pány okolních hradů podniká loupeživé nájezdy do Slezska. V roce 1432 došlo mezi slezskými knížaty a husitskými pány k dohodě o příměří, roku 1436 Jan Krušina po potyčce v Broumově umírá (Čížek – Slavík 1998, 174). Hrad se vrátil synům Hynka Lýška z Adršpachu Janovi a Petrovi z Adršpachu. V roce 1437 byl majitelem hradu i jejich bratranec Hynek mladší Červenohorský. Někdy v této době se hrad opět stává útočištěm husitských bratrstev, která znovu páchají škody v sousedním Slezsku. Možná odvetou vypálili v roce 1441 Slezané blíže neurčenému panu Adršpachovi tři vesnice (AČ I. 1840, 367).

Dny hradu Adršpachu byly sečteny roku 1447, kdy slezská knížata vytvořila spolu se slezskými a hornolužickými městy spolek a vykoupila hrady záškodníků, které následně pobořila. Adršpašské panství nadále obstarávají páni z Dubé, resp. páni z Adršpachu, kteří pro své majetky získali nové správní sídlo až v roce 1487 koupí hradu Rýzmburka (Čížek – Slavík 1998, 175). Postupně rozprodávané panství nakonec Petr z Adršpachu prodává roku 1528 Zdeňku Lvu z Rožmitálu a Janu Krušinovi z Lichtemburka a ti adršpašsko-skalské i rýzmburské panství roku 1534 Janovi z Pernštejna. V kupní smlouvě je zmiňován i zbořený hrad Adršpach.

5.1.2. Popis hradu

Hrad se nachází ve vrcholové poloze Starozámeckého vrchu (kóta 680,8) na okraji skalního města Adršpašsko-teplických skal. Ze tří stran je hrad chráněn strmými svahy, k jihu svah klesá jen velmi pozvolna, zato je pokryt neprostupným bludištěm pískovcových skal. Hrad se skládá ze tří základních částí. Dvojice samostatně přístupných a bránitelných jader a mezilehlého prostoru organicky navazujícího na obě jádra.

Podstatnější z hradních jader se nachází v čele dispozice za štítovou zdí a vykazuje stopy členité zástavby palácového charakteru. U východní paty tohoto jádra existovala brána do hradu. Sem ústila cesta z podhradí, která obtáčela hradní kopec ze západní strany a přes dvojici mohutných příkopů vstupovala do hradu z jihu. Nejspíše parkánem pak dále pokračovala do rozměrného prostoru mezihradí vybaveným provozními stavbami po obvodu a zdrojem pitné vody. Odtud pak bylo možné vstoupit do obou

hradních jader. Cesta k tomu druhému a nejspíše i mladšímu však byla vzhledem k exponovanosti místa mnohem krkolomnější.

Druhé jádro se nacházelo na těžce přístupné plošině jedné ze skalních věží vybíhající z půdorysu hradu směrem k východu. Zde nejspíše stála druhá palácová stavba přístupná také vlastní stezkou obtáčeující hradní kopec po východním svahu.

Zdvojení adršpašských paláců je nejčastěji interpretováno jako Ganerbenburg (Durdík 2000, 47). Mladší z paláců vznikl nejspíše koncem 14. století, kdy se o hrad dělili bratři Hynkové z Dubé. Plně využity mohly být paláce také od konce třicátých let 15. století, kdy na hradě žili bratři Jan a Petr z Adršpachu, resp. jejich bratranec Hynek mladší Červenohorský.

5.1.3. Situace v zázemí hradu

Terénní situace v zázemí hradu Adršpachu se v rámci výzkumu hradů na Náchodsku ukázala jako značně zajímavá a byla jí proto věnována zvýšená pozornost. Část zázemí hradu na přístupové cestě byla podrobena detailnějšímu zkoumání, které vyústilo v geodetické zaměření povrchových tvarů za technické podpory katedry geodézie a pozemkových úprav Stavební fakulty ČVUT v Praze. Než však přistoupíme k popisu geodeticky zaměřeného podhradí, zmínil bych zde alespoň jeden z výrazných povrchových tvarů, který je sevřen v klínu mezi obranným valem a přístupovou cestou v těsném západním sousedství hradu.

Stavitelé vynaložili značné úsilí k vytvoření mocných náspů, které chrání hrad z jihu a západu, a které nejenže výrazně zmenšily jinak využitelnou plochu, ale zejména na západě vydělily úzký prostor sevřený mezi val a přirozenou strž na okraji temena hradního kopce. O tom, že tento relativně dobře chráněný prostor mimo hrad nezůstal zcela nevyužit, svědčí pravidelná terasa o rozměrech 7x35 m. Na jihozápadní nároží terasy navazuje zúžený prostor, kterým mezi nízkými skalami prochází hlavní z přístupových cest ke hradu. Ideální prostor k situování jedné z bran. V témže místě nacházíme nad pomyslnou bránou nevelkou kruhovou sníženinu. Lesnatý terén je zde porostlý mechem a travinami.

Budeme-li odtud cestou scházet dolů do údolí po několika desítkách metrů mineme nevelkou vodní zdrž, jejíž hráz je situována ve zúženém místě mělké strže s protékajícím potůčkem. S dalšími kroky dolů se prostor sledovaný protékající vodotečí pozvolna rozevírá. Cesta pokračuje dále do střední části Dolního Adršpachu a mělká

strž, která cestu v horním úseku provází, se mění v pozvolný svah. Na první pohled nijak zvláštní prostor, nicméně právě zde nacházíme unikátní podhradí, kterému se budeme nyní podrobně věnovat.

5.1.3.1. Podhradí hradu Adršpach

Klíčovým momentem pro identifikaci sídelního útvaru pod hradem Adršpachem bylo sledování přístupové cesty, která se na trase z Dolního Adršpachu projevuje v lesnatém terénu v dolní části jako svazek úvozů, v horní části pak koresponduje s cestou stávající, místy fixovanou skalnatým podložím. Není zřejmé, kde přesně se od této cesty odpojila stezka, vedoucí k druhému, nejspíše mladšímu vysunutému jádru hradu, nicméně půjde pravděpodobně o místo blízké současné křižovatce turistických cest u informační tabule (od roku 2011 obnovené).

Terénním průzkumem nejbližšího okolí trasy přístupové cesty byl identifikován prostor, který označujeme jako podhradí hradu Adršpach. Tento prostor podlouhlého vějířovitého tvaru, který se ve směru přístupu k hradu pozvolna zužuje a výškově zvedá (cca 600 – 625 m n. m.) má celkovou délku 200 m a v nejširším místě dosahuje až 100 m. Podhradí lze rozdělit do dvou výškových úrovní. Dolní široce rozevřenou část ohraničenou v ose sever jih rozrušeným valem a hrází vodní zdrže a v ose východ západ svahy přilehlých vyvýšenin a horní výrazně menší část sevřenou v nejužším místě sbíhajících se svahů přilehlých vyvýšenin, které se výše proti proudu ještě jednou rozestupují a vytváří členitou pramennou pánev s pískovcovými balvany. Tato horní část podhradí využívá prostranství na hrázi a východním břehu vodní zdrže, tzv. Černého jezírka. Vzhledem k tomu, že celý areál podhradí protíná prakticky středem vedená přístupová cesta, lze odtud celý prostor dělit ve směru přístupu ku hradu na levý (východní) a pravý (západní).

Celá plocha měřeného podhradí se nachází v lesním prostředí porostlá smrkovým lesem, který je ovšem na značné části plochy odtěžený. Zatímco mýtina v severní části posetá pařezy z vývrátů a zarostlá z části ostružiním vznikla nedlouho před začátkem výzkumu (nové stromy zde byly zasazeny teprve na podzim roku 2009), mýtina na svahu v jihovýchodní části je zjevně starší. Dnes je porostlá vysokou lesní trávou s ostrůvky bujného mlází a houští. Na ploše podhradí bylo zaměřeno a do geodetického plánu zaneseno 49 objektů (viz geodetický plán v příloze), které jsou stručně popsány v následujícím oddíle.

5.1.3.2. Popis geodeticky zaměřených povrchových tvarů

Geomorfologický popis povrchových tvarů byl zpracován s přihlédnutím k poznámkám ze semináře k dějinám středověkého osídlení, vyučovaném na FFUK, a k pracím Pavla Vařky (Vařka a kol. 2006) a Tomáše Klíra (Klír 2008). Součástí slovního popisu jsou i některé další doplňující informace (viz plán v příloze).

Objekt 1:

Vyvýšený tvar v podobě hřbetu dlouhý cca 20 m s nepravidelnou vrcholovou plošinou kolísavé šířky. Hřbet k západu mírně stoupá a na svém západním konci přechází ve svah. Na opačném východním konci je převýšení vrcholové plošiny nad již jen mírně svažitém terénem až 160 cm. Z jižní strany přiléhá sníženina s protáhlým dnem, kde je výškový rozdíl ještě o několik centimetrů výraznější. Povrch je vymýcený, rozvrásněný vývraty a zarostlý houštím.

Objekt 2:

Výrazná podlouhlá sníženina délky 25 m a max. šířky 3 m, jejíž protáhlé dno mírně stoupá k západu. Hloubka této sníženiny je zvýrazněna boky objektů 1 a 3, které sníženinu ohraničují ze severní a jižní strany. Na západní straně se tento objekt zařezává do svahu. Dno sníženiny je porostlé špatně prostupnou trnovitou vegetací.

Objekt 3:

Vyvýšený liniový tvar v délce cca 18 m má podobu hřbetu. Podobně jako objekt 1 k západu mírně stoupá a přechází ve svah. Na východním konci ovšem převýšení nad okolním terénem není tak výrazné a pohybuje se okolo 50 cm. Šíře vrcholové plošiny se po celé délce pohybuje okolo 1m a na východním konci nacházíme větší kámen. Plocha je porostlá ostružiním a je špatně prostupná.

Objekt 4:

Vyvýšený tvar v podobě hřbetu dlouhý 18 m s členitou vrcholovou plošinou šířky cca 2 – 3 m. Výška tělesa nad okolním terénem značně kolísá. Nejnižší převýšení je na západním okraji kolem 40 cm na východním okraji nad potoční průrvou pak až 160 cm. Z jihu navazuje na objekt 4 oválná sníženina, zde se výška mezi vrcholovou plošinou a dnem sníženiny pohybuje kolem 1 m. Na koruně stojí vzrostlý buk, jediný na mýtině.

Objekt 5:

Oválná sníženina sevřená ze severu a jihu objekty 4 a 6. Dno o max. rozměrech 15 a 4 m je na západě ukončeno recentním násypem a na východě hranou nad potoční průrvou. Plocha je porostlá houštím a hůře prostupná.

Objekt 6:

Jde o vyvýšený tvar připomínající kupu, který na východní straně pozvolna splývá s okolním terénem. Nejvyšší bod kupy pak převyšuje okolní terén o 80 cm a ode dna sníženiny přiléhající ze severu je výškový rozdíl až 170 cm. Objekt se nachází na vymýcené ploše s bujnou vegetací a nově vysázenými stromky.

Objekt 7:

Vyvýšený tvar v podobě hřbetu o délce cca 18 m a kolísavé šířky s nepravidelnou vrcholovou plošinou, který na jihovýchodní straně přechází ve svah a na severozápadě je narušen probíhající cestou. Převýšení nad okolním terénem dosahuje až 1 m. K jihozápadu přiléhá oválná sníženina. Povrch je zarostlý bujnou vegetací s náletovými dřevinami.

Objekt 8:

Pravidelná oválná sníženina šíře cca 2 m má dno vůči terénu na severovýchodě o cca 120 cm níže a vůči terénu na jihozápadě až o 150 cm. Na jihovýchodě je sníženina ukončena příkře stoupajícím svahem a na severozápadě násypem lesní cesty. Dno je velmi zarostlé, neprostupné, převažuje tráva, ostružiny, břízky.

Objekt 9:

Nevýrazný násyp, který je pozorovatelný především vůči sníženině přilehající k severovýchodnímu úbočí a lesní cestě probíhající podél západního boku, kde dosahuje převýšení až 120 cm. Na styku inflexní čáry horní hrany násypu a probíhající cesty pozorujeme skalnaté podloží cesty vystupující na povrch. Objekt se spolu s objekty 7 a 8 nachází na hranici nevymýceného lesa.

Objekt 10:

Ostrý hřbet po pravé straně potoka, který se zvedá nad horní hranou potoční průrvy. Temeno hřbetu se nachází cca 160 cm nad hladinou potoka a 40 cm nad probíhající cestou pod východním úbočím

Objekt 11:

Nevýrazný násep na styku drobných vodotečí je jedinou pevnou půdou v této zamokřené části podhradí.

Objekt 12:

Terénní hrana se svahem spadajícím k potoku.

Objekt 13:

Terénní hrana nad protékajícím potokem

Objekt 14:

Terénní hrana nad protékajícím potokem, v nejnižší položené části měřeného podhradí dosahuje nadmořská výška potoka 598 m.

Objekt 15:

Kupa oválného tvaru s drobnou vrcholovou plošinou. Vrchol kupy převyšuje okolní terén o 90 cm.

Objekt 16:

Svahový zářez obdélného půdorysu. Výška zářezu ve svahu kolísá mezi 50 – 80 cm. Povrch je porostlý semenáčky smrčků, borůvkám a malinám.

Objekt 17:

Svahový zářez trojúhelného půdorysu. Výška zářezu ve svahu dosahuje v nejvyšší části až 160 cm. Povrch je porostlý semenáčky smrčků, borůvkám a malinám.

Objekt 18:

Svahový zářez podkovovitého půdorysu. Výška zářezu dosahuje ve svahu až 170 cm. Povrch je porostlý semenáčky smrčků, borůvkám a nálety jeřábu.

Objekt 19:

Terénní hrana, nad kterou je patrný úsek liniové úžlabiny. Úžlabina nebyla zaměřena, její mělké snížení se pohybuje kolem 20 cm a údolnice se svažuje západním směrem.

Objekt 20:

Výrazný násyp ze svahu hradního kopce. Výškový rozdíl mezi vnější hranou vzniklého spočinku a patou násypu díky nepravidlostem ve svahu značně kolísá. V severní špici se pohybuje kolem 90 cm nad objektem 21 dosahuje výšky až 250 cm. K severozápadní patě násypu se přimyká další násyp s vnitřní sníženinou, objekt 21. Povrch objektu je porostlý trávou s mechem.

Objekt 21:

Nevýrazný násyp nepravidelného tvaru, který spíše připomíná dvakrát zalomenou terénní hranu. Na svrchní ploše násypu je vnitřní sníženina nepravidelného pětiúhelníku hluboká cca 40 cm. Výškový rozdíl mezi dnem vnitřní sníženiny objektu 21 a horní plošinou objektu 20 však dosahuje až 3 m.

Objekt 22:

Terénní hrana ve svahu hradního kopce.

Objekt 23:

Svahový zářez lichoběžného půdorysu. Výška zářezu ve svahu dosahuje až 100 cm.

Objekt 24:

Násyp ve svahu hradního kopce, který nese rozměrnou plošinu, jejíž okraj je jednoznačně patrný jen na horní hraně násypu. Výška násypu dosahuje 90 cm. Na povrchu jsou patrné menší kameny, plocha je

porostlá trávou, mechem a borůvkám. Pod severní patou probíhá liniová úžlabina totožná s mělkou úžlabinou popisovanou u objektu 19. K severozápadní patě násypu přiléhá ještě objekt 23.

Objekt 25:

Svahový zářez podkovovitěho tvaru. Výška zářezu ve svahu se v nejvyšším místě pohybuje mezi 170 – 190 cm.

Objekt 26:

Svahový zářez obdélného půdorysu. Výška zářezu ve svahu dosahuje až 110 cm.

Objekt 27:

Terénní hrana patrná mezi dvojicí pískovcových balvanů.

Objekt 28:

Výrazná terénní hrana navazující k patě pískovcového balvanu a vedoucí jihozápadním směrem. Po deseti metrech se ztrácí ve svahu. Nad touto terénní hranou je patrná rozsáhlá plošina, kterou na severu uzavírá objekt 27 a na jihovýchodě objekt 29. Plošina je porostlá lesní trávou, mechem a borůvkám.

Objekt 29:

Neměřená terénní hrana, která byla do plánu zakreslena dodatečně.

Objekt 30:

Výrazná terénní hrana, která se táhne v ose sever jih asi 60 m. Tvoří horní hranu hluboké úžlabiny, kterou vede lesní cesta.

Objekt 31:

Jde o částečně opracovaný kámen max. výšky nad povrchem 150 cm a max. šířky 200 cm, který je součástí terénní hrany, objektu 30. Plošně opracovaná je severozápadní strana kamene směřující do cesty. Opracovaná plocha je rovnoběžná s probíhající cestou a je rozdělena do dvou výškových stupňů, přičemž vyšší plocha je asi o 40 cm odsazena od spodní (viz obrázek 5 resp. 9).

Objekt 32:

Velmi členitý tvar připomínající hřbet s množstvím velkých kamenů. Východní svah hřbetu tvoří s objektem 30 úvoz lesní cesty, který je hluboký 150 – 200 cm.

Objekt 33:

Neměřená terénní hrana, která na jihu uzavírá pánev v severní části podhradí.

Objekt 34:

Neměřená terénní hrana, která nese lesní cestu. Svah pod touto hranou spadá k mokřadům pod hrází vodní zdrže.

Objekt 35:

V rámci popisu tohoto objektu již na tomto místě volím interpretační rovinu. Jde o značně rozplavenou hráz vodní zdrže, jejíž výška se pohybuje okolo dvou metrů. Koruna hráze je dnes z větší části zamokřená. Východní okraj hráze se rozšiřuje v rozměrnou terasu 20x10 m. Touto terasou prochází přístupová cesta do hradu, přičemž k jihovýchodní hraně terasy přiléhají další níže popsané objekty.

Objekt 36:

Mělká sníženina kruhového půdorysu na koruně západního okraje hráze vodní zdrže. Dále k západu tudy prochází dnes již nevyužívaná lesní cesta.

Objekt 37:

Plocha vodní zdrže, tzv. Černého jezírka.

Objekt 38:

Nevýrazný obloukovitě vedený hřbet, který vystupuje nad okrajem terasy na hrází vodní zdrže. Vrcholová plošina hřbetu převyšuje tuto terasu o cca 85 – 100 cm. Opačné úbočí hřbetu je oproti tomu prakticky nezatelné a výškový rozdíl se řádově pohybuje v centimetrech. Na jihozápadě pak do hřbetu zasahuje objekt 39.

Objekt 39:

Jde o oválnou sníženinu hlubokou cca 30 cm, výškový rozdíl od vrcholové plošiny hřbetu objektu 38 pak dosahuje až 170 cm.

Objekt 40:

Nevýrazná kupa.

Objekt 41:

Terénní hrana se svahem, na jehož dolním konci se nachází obdélná plošina ohraničená ze zbývajících stran objekty 38, 39, 40 a 42.

Objekt 42:

Nevýrazný hřbet s vnitřní oválnou sníženinou.

Objekt 43:

Svahový zářez lichoběžného půdorysu. Výška zářezu se pohybuje kolem 40 cm. Nad tímto zářezem nacházíme obdélnou plošinu ohraničenou ze severu objektem 42 a z východu objektem 44.

Objekt 44:

Svahový zářez půlkruhovitého půdorysu. Výška zářezu ve velmi strmém a kamenném svahu přesahuje 250 cm.

Objekt 45:

Neměřený nevýrazný násyp, na ploše se v době měření nacházela kupa suchých větví.

Objekt 46:

Terénní hrana, jejíž svah připomíná mělký svahový zářez.

Objekt 47:

Trojúhelný spočinek násypu převyšuje v nejexponovanější části okolní terén o cca 1 m. U severní paty násypu se nachází rozměrná plošina. Po západním okraji násypu pozvolna stoupá cesta ku hradu.

Objekt 48:

Terénní hrana patrná nad cestou stoupající ke hradu

Objekt 49:

Terénní hrana pod cestou ke hradu. Svah odtud sbíhá k potoku napájející vodní zdrž, objekt 37.

5.1.3.3. Identifikace zaměřených povrchových tvarů.

Na ploše podhradí bylo zaměřeno bezmála 5 desítek objektů. Některé z objektů jsou pouhé terénní hrany, původ jiných, těch zřejmých, jako je vodní zdrž nebo hráz vodní zdrže byly interpretovány přímo v popisu. Další z tvarů se pokusíme interpretovat na tomto místě, zbylé ponecháváme bez názoru.

Interpretační stav postihuje především fakt, že na celé ploše podhradí nebyl za celou dobu výzkumu v letech 2009 – 2011 učiněn jediný archeologický nález. V rukou tak máme holé povrchové tvary, které lze hodnotit pouze z hlediska morfologického, chybí složení, které by pomohlo osvětlit funkci objektů i datovatelný materiál, který by mohl zbytky podhradí vztáhnout k životu na hradě.

Pilířem všeho jsou objekty 1 – 9, které dávají ploše podhradí hlavní interpretační rovinu. Jde o pozůstatky obloukovitě vedeného příkopu napříč údolím (objekt 2, 5, 8) a dvojicí vnitřního (objekt 3, 6, 9) a vnějšího valu (objekt 1, 4, 7). Pás opevnění se táhne v délce 90 m a je na dvou místech porušen, resp. zcela setřen, lesními cestami. Západní porušení je novodobé. Je patrné, že valy zde byly rozhrnuty a příkop zasypán

v souvislosti s usnadněním lesního hospodářství. V místě jsou patrné stopy těžké lesní techniky. Východním porušením pak vede ona přístupová cesta ke hradu, která je osou celého podhradí. Podél této cesty teče potok, který v témže porušení prochází původním valovým opevněním. Vzhledem k nálezům těchto pro středověk charakteristických fortifikačních prvků můžeme hovořit o opevněném podhradí hradu Adršpach.

Valové opevnění chránilo pouze čelo podhradí proti směru přístupu, příkop se na východní i západní straně zařezával do svahu a dále muselo pokračovat jen lehké ohrazení. Je velmi pravděpodobné, že 200 m dlouhá a až 100 m široká plocha nebyla jako celek opevněná, pouze ohrazená, ale i samotné valové těleso nemuselo být zcela dokončeno, a to především v místě, kde jím prostupuje přístupová cesta spolu s protékajícím potokem. Vzhledem k protékajícímu potoku a oboustrannému valu je možné, že příkop byl zamýšlen jako vodní. Prakticky celý prostor kolem valového opevnění i nejbližší okolí je rozrušeno vývraty a plošnou těžbou dřeva. V době výzkumu byl tento lesní prostor mýtinou s trnitým houštím a s nově vysázenými stromy.

Po snadném překonání prvního pásu opevnění pokračuje cesta dále ku hradu. Zatímco pravá strana od cesty a za potokem je na mnoha místech rozbahněná a nevykazuje žádné starší antropomorfní relikty (výrazným tvarem je zde pouze kupa v blízkosti křižovatky lesních cest, objekt 15), levou stranu lemují několik sníženin, náspů a zářezů do svahu hradního kopce (objekty 16 – 29). Tato plocha se už nachází uvnitř smrkového lesa. Prostor je přehledný, jen na několika místech maskují povrchové tvary borůvkové keře a husté ostrovy semenáčků. Interpretace těchto objektů je nejasná, vzhledem k vnitřní ploše opevněného podhradí zde můžeme hledat nějakou provozní zástavbu.

První objekty navazují hned na východní ukončení obranného valu a v odstupu 20 m lemují levou stranu přístupové cesty (objekty 16 – 18). Jejich interpretace zůstává nejasná. Spíše než pozůstatky staveb však připomínají pozůstatky drobných lomů.

Dále po cestě na levé straně asi 15 m od cesty nacházíme další skupinu objektů (objekt 20 a 21), která již více připomíná pozůstatek stavby. Od severní strany objektu 20 stoupá do svahu hradního kopce mělká sníženina (objekt 23). Tento tvar je interpretován jako pozůstatek cesty, která se pod objektem 20 odpojovala od hlavní komunikace a vedla po západním úbočí hradního kopce a ztrácí se v kamenném poli pod skalní stěnou. Proč cesta vznikla a co obsluhovala, není jasné, v každém případě se k jižní straně této stezky přimyká skupina objektů (22, 24, 25, 26), které spolu mohly

tvořit jeden celek. Rádi bychom zde viděli nějakou usedlost, kterou by zmíněná stezka obsluhovala, nicméně jednoznačné doklady chybí.

Vraťme se zpět na přístupovou cestu, kde za objektem 21 začíná krátký strmější úsek, který po východním svahu stoupá nad hráz vodní zdrže. Tento úsek přístupové cesty zvýraznila eroze a v terénu se tak stále užívaná cesta projevuje až 2 m hlubokým úvozem. Po levé straně je v této části patrná uměle vytvořená lichoběžná terasa, která navazuje na hmotu pískovcového skalního útvaru (skupina objektů 27 – 29).

Dostáváme se do prostoru horní části opevněného podhradí, kde úvozová cesta vstupuje na nevelkou plošinu. Těsně před vstupem na plošinu vystupuje po levé straně na povrch nevelký pískovcový útvar, jehož líc je na straně do cesty opracovaný (objekt 31). Skalní útvar byl osekán v souvislosti s průběhem přístupové cesty, vyloučena není ani možnost, že v těchto místech existovala nějaká brána, jejímž základem by opracovaný útvar byl.

Nevelká plošina (objekt 35), do které přístupová cesta ústí je na pravé straně tvořena násypem, který plynule přechází v těleso hráze vodní zdrže. Vodní plocha za hrází se nachází na pravé straně přístupové cesty, která tak dále ku hradu směřuje podél východního břehu jezírka (označeného jako objekt 37). Povrch hráze Černého jezírka, jak je dnes vodní plocha nazývána, je v současnosti značně rozmočený. Na dvou místech koruny hráze totiž odtéká voda z jezírka. Původní výpust, která byla situována nejspíše na západním konci hráze, je dnes značně zanesená a projevuje se jen mělkou sníženinou (objekt 36) a nevýraznou depresí ve vnější hrázi jezírka.

Po levé straně cesty proti jezírku nacházíme skupinu objektů 38 – 47. Ty dle našeho názoru tvořily jeden celek, který interpretujeme jako pozůstatek obdélné, nejspíše trojdílné budovy o délce až 37 m a šíři cca 10 m orientované delší osou podél probíhající cesty. Každá ze tří částí předpokládané budovy se v terénu projevuje odlišným způsobem a je otázka, zda je legitimní všechny části spojit v jeden celek.

Nejzřetelněji se v terénu projevuje severní čtverhranná část o rozměrech 10x13 m, která je tvořena násypem, který může obsahovat destruovaný stavební materiál. Na vnitřní ploše násypu je patrná velmi mělká sníženina, jejíž ostřeji zalomená hrana před severozápadním okrajem násypu může svědčit o kamenných stavebních konstrukcích. Na západní okraj severní části pak navazuje objekt 39 interpretovatelný jako přístavek.

Střední část trojdílné budovy se projevuje dvojicí svahových zářezů, které mezi sebou uzavírají plochý násyp. Tato plošina navazuje na severní část a od této části byla oddělena příčkou patrnou v nízkém reliktu (objekt 42).

Jižní část předpokládané budovy je nejméně jasná. Jde o prostor, který je oproti předchozím částem položený nejnižší a u kterého není vidět přímá návaznost na předchozí části. Není zde patrné ani žádné jasné ohraničení. Jižní a východní stranu uzavírá velký zářez do svahu, na západě plocha volně navazuje na cestu stoupající ke hradu.

Interpretovat funkci největší a hlavně nejzachovalejší budovy opevněného podhradí na Adršpachu není snadné, zvláště, když se povrchovým průzkumem nepodařilo nalézt žádný stavební a ani archeologický materiál, který by svědčil o hmotné podobě místa a pomohl by alespoň rámcově zařadit stavbu do časové osy. Vzhledem k přítomnosti vodní zdrže, která zachytávala vodu z blízkého prameniště a těsného průběhu přístupové cesty před posledním prudkým stoupáním k hornímu hradu, šlo nejspíš o důležitou provozní budovu hospodářského charakteru.

5.1.4. Zhodnocení a celková interpretace adršpašského podhradí

Rozpoznání opevněného podhradí pod hradem Adršpachem považujeme za unikátní objev, který, pokud je nám známo, nemá v této podobě v našem prostředí žádné analogie. Z tohoto důvodu byla tomuto podhradí věnována zvýšená pozornost a plocha geodeticky zaměřena.

Význam lokality spočívá především v rozpoznání valového opevnění, které mělo v exponované části chránit vstup do podhradí a dále k samotnému hradu. Opevněné podhradí jako takové není neznámé, nacházíme je u celé řady hradů u nás i v zahraničí. Jde o prostory opevněné kamennými hradbami, často s věžemi, na úbočích či při patách hradních kopců, která fungovala jako hradní zázemí a která se někdy vyvinula v regulérní města, pokud nebyla už jako města založena. Význam Adršpachu spočívá v tom, že zde nenacházíme kamenné opevnění, ale pouze opevnění zemní v podobě valů a příkopu, čímž vytváří specifickou přechodnou skupinu opevněných podhradí.

Z písemných pramenů nevíme o zázemí Adršpachu prakticky nic. Při celkové interpretaci opevněného podhradí tak máme téměř volnou ruku. Plocha opevněného podhradí je z větší části volná, resp. nejsou zde viditelné žádné prokazatelné pozůstatky vnitřní zástavby. Výjimkou je však levá strana podél přístupové cesty, kam v ideálním případě můžeme situovat konkrétní zástavbu, přičemž nejvýraznějším reliktem je trojdílná budova na jižním konci cesty. Na celé ploše opevněného podhradí doposud nebyly přes veškerou snahu učiněny žádné nálezy archeologických artefaktů, které by

vypovídaly o hmotné kultuře, funkci jednotlivých částí nebo jen dokázali časově zařadit život na podhradí. Vypovídací hodnotu hmotných pramenů, zejména některých terénních reliktnů však považujeme za natolik přesvědčivou, že se alespoň o hrubou interpretaci a časové zařazení pokusit můžeme.

Předhradí hradu Adršpach netvoří samostatný hradní díl. Je ukryto za čelem hradu, na ploše mezi dvojicí hradních jader. Z tohoto „mezihradí“ pak bylo možné efektivně obsluhovat oba hradní paláce. V těchto místech také nacházíme zdroj pitné vody a bývají sem situovány hospodářské budovy, jejichž pozůstatky se dochovaly po obvodu (Čížek – Slavík 1998, 180). Od konce 14. století, kdy se hrad stává rezidenčním objektem a správním centrem celého panství, nemusel již tento prostor postačovat a mohlo dojít k odsunu některých hospodářských budov mimo vlastní hrad. Nejbližším a zároveň nejvhodnějším místem byl právě prostor, kde nacházíme opevněné podhradí. Severozápadní svahy hradního kopce se sice z hospodářského hlediska nezdají příliš výhodné, nicméně lepší podmínky vzhledem k všudypřítomnému skalnímu městu hradní kopec nenabízely.

Opevněné podhradí můžeme hodnotit také ve smyslu vojenském a navázat tak na současnou interpretaci samotného hradu. Volný prostor v „mezihradí“ mezi dvojicí adršpašských paláců byl podle současné interpretace vyhrazen vojskům Jana Lucemburského, která zde v blízkosti česko-slezské zemské hranice mohla v době napjatých vztahů dlouhodobě tábořit a lépe tak udržovat pohotovost (Čížek – Slavík 1998, 182). Analogie je možné spatřit na jiném hradě Jana Lucemburského, Preitenštejně (Durdík – Bolina 2001, 172).

Osobně se domnívám, že těmto účelům by se jistě lépe než samotný hrad, resp. jeho vnitřní prostor mezi paláci, hodilo níže položené opevněné podhradí. Nakonec i na Preitenštejně je prostor pro vojsko jasně a přímočaře oddělen od plochy hradu, byť zaujímá spolu s hradem ploché temeno hradního kopce. Nutno vzpomenout, že podobné, avšak omezené možnosti měl i Starozámecký vrch v prostoru před hradním příkopem jak již bylo pojednáno výše. Interpretace opevněného podhradí, jako vojenského tábora královských vojsk zároveň počítá se založením blízkým vzniku hradu, tedy v 1. polovině 14. století. K dalším úvahám nad adršpašským podhradím se dostaneme později.

5.2. BELVER

5.2.1. Popis hradu

Hrad Belver byl mezi náhodské hrady zařazen dodatečně až po náhodném objevení článku Václava Jiráka v regionální literatuře (Jirásek 2010). Hrad je písemnými prameny vzpomínán pouze jednou v roce 1447. Tehdy slezská města likvidovala hrady Vízmburk, Adršpach, Skály, Belver a Žacléř užívané loupeživými rytíři. Hrad byl dlouhou dobu neznámý, až zmíněný článek přesvědčivě poukázal na jeho polohu. Podle autora článku, který v místě našel už v roce 1960 jezdecký třmen, se hrad nacházel v masivu Supích skal. Místo hradu bude potřeba ještě zkoumat, zejména vrcholové plošiny nepřístupných skal, nicméně už dnes je známo několik trámových lůžek dřevěných stavebních konstrukcí (Jirásek 2010, 19-20). Od léta roku 2010 je hrad oficiálně znovu na světě a snad mi bude prominuto, že jsem ho doposud nenavštívil.

5.3. BOŽANOV

5.3.1. Historie hradu

O historii hradu nevíme z písemných pramenů nic a neznáme ani jeho jméno. Až v broumovském urbáři z let 1676 – 1677 se uvádí, že zde stál dřevěný loupežnický hrad, po kterém zbyly příkopy a dlouhé železné hřebíky (Čížek – Slavík 2002b, 75). Vše, co dnes o hradě víme, pochází z nevelkého archeologického výzkumu, který život na hradě dle nálezů keramiky datoval do 1. poloviny 14. století (Sigl 1991 – 1992, 98). Hrad zanikl pravděpodobně po vojenském útoku, o čemž svědčí množství neuklizených kovových předmětů a častá militária.

5.3.2. Archeologické nálezy a popis hradu

Místo hradu se nachází na výběžku ze svahu Broumovských stěn asi 3 km jihozápadně od Božanova (kóta 583 m). Oválný areál obklopený ze tří stran valem a příkopem se skládá ze dvou výškových úrovní.

Do nižší severovýchodní části ústí přístupová cesta vedená přes příkop z jižního směru. Archeologickým průzkumem z roku 1991 bylo na této ploše ve dvou sondách nalezeno množství železných předmětů. Převažovaly hřebíky a zbytky železných částí stavebních konstrukcí, ale jisté procento představovaly i další předměty, zejména militária (hroty s trnem nebo s tulejkou), výbava jezdce (udidla, ostruha s kolečkem), kladivo, nůž, motyka (Sigl 1991 – 1992, 97). Na východním okraji plochy byl zachycen základ na sucho kladené kamenné konstrukce.

Nad touto plošinou se nachází zvýšená západní část hradu. Podobně rozsáhlá plocha nevykazuje žádné pozůstatky staveb. Archeologický průzkum zde zachytil dvě kúlové jámy po mohutnější dřevěné stavbě. Do nejvyšší polohy tak můžeme situovat hlavní obrannou a obytnou budovu. Nálezová situace zde byla výrazně chudší (Sigl 1991 – 1992, 95).

5.3.3. Kovárna

Vraťme se zpět do dolní části hradu. Existuje důvodné podezření že, v severní části této plochy se nacházela hradní kovárna. V místě nacházíme mírně vyvýšenou kupu, která po detektorovém průzkumu hlásí zvýšený obsah železných předmětů. Ve svahu pod tímto terénním tvarem bylo nalezeno několik zlomků podkov (ústní sdělení místního hledače pokladu). Zpracování kovů může dokládat i drobný nález strusky během regulérního archeologického výzkumu (Sigl 1991 – 1992, 97). Dalšími nepřímými doklady jsou nálezy související s užíváním koně, ať už jsou to podkovy, ostruha nebo udidlo.

5.3.4. Situace v zázemí hradu

Vzhledem ke krátké době existence hradu i nevýrazným povrchovým reliktnům vnitřní zástavby nelze očekávat ani výraznější pozůstatky v hradním zázemí. Přístupová cesta k hradu se ztrácí ve spleti novověkých cest a nelze sledovat její směr. Předpokládá se přístup od Božanova, který je doložený už v roce 1256 (Musil a kol. 2009, 339). Vyloučit nelze ani směr Radkóv se starou sídelní tradicí a pozdějším královským městem, které je vzdálené pouhých 5 km. V každém případě z Radkóva vedla údolím Studeného potoka pod hradem boční stezka do broumovské kotliny (Čížek – Slavík

2002b, 75). Malý lom severovýchodně od hradu bude nejspíše souviset s výstavbou zmíněných novověkých cest.

5.4. BROUMOV

5.4.1. Historie hradu

Nejenže je broumovský hrad značně specifický a jako klášterní v našem prostředí zcela unikátní, ale i jeho dějiny těsně spjaté s břevnovským klášteřem vykazují značnou originalitu. Počátky Broumova nejsou jasné. Poprvé je zmiňován v roce 1256 jako trhová ves (CDB V/1., č. 73), což dokládá delší sídelní tradici. Již dříve byl Broumov sídlem královského fojta. V roce 1213 získali rozsáhlá území v broumovském výběžku břevnovští benediktini, kteří kolonizovali zdejší krajinu (CDB II., č. 367). Trvalé vlastnictví tzv. polického újezdu potvrzuje břevnovskému klášteři Přemysl Otakar II. až v roce 1260, kdy se ale břevnovští benediktini stali broumovskou vrchností, není jasné. V roce 1266 kupuje břevnovský opat Martin I. od tehdejšího královského fojta Wichera broumovské fojtství (CDB V/1., č. 477). Koncem 13. století vzniká v Broumově první proboštství (Musil a kol. 2009, 287). Během povstání proti broumovské vrchnosti vedeném broumovskými venkovskými fojty Lvem a Týčkem v roce 1300 bylo proboštství zničeno (Sedláček 1887, 60-62). Opat Bavor z Nečtin následně buduje opevnění a proměňuje původní proboštství v klášterní hrad s gotickým kostelem sv. Vojtěcha. Hrad byl budován 6 let a z dochovaných účtů lze spočítat finanční i naturální náklady na stavbu. Víme, kolik stál dovoz kamene nebo hloubení hradní studny (Vilímková – Preiss 1989, 41).

Strategický význam klášterního hradu dokládá akt Jana Lucemburského, který jej roku 1331 jako královský majetek zastavil pánům z Panovic. Benediktinům byl navrácen roku 1346. Za husitských válek sem přesídlil pražský konvent. Řešení se ukázalo jako šťastné, protože Broumov nebyl za husitských válek na rozdíl od Břevnova nikdy poškozen. Svou daň si ale vybraly opakované požáry, po kterých je klášterní hrad přestavován a ztrácí původní pevnostní charakter. V roce 1664 se při jednom z požárů zřítla Červená věž (Durdík 2000, 84). Benediktinský areál je postupně barokizován a nabývá charakteristickou podobu novověkého kláštera.

5.4.2. Popis hradu

Broumov je vzácným příkladem hradu spojeným s klášteřem. Nejde o běžný opevněný klášter. Jde o klášterní hrad klasifikovaný i jinde v Evropě (např. Montmajour). Významové analogie bychom mohli hledat v komendách rytířských řádů, či křižáckých hradech v Pobaltí. Rekonstruovat podobu broumovského klášterního hradu můžeme s pomocí dochovaných pozůstatků a raně novověkých vyobrazení nejdříve od 14. století. Pravidelnou obdélnou dispozici s dvojicí nádvoří tvořil na jižní straně trojlodní kostel s mohutnými opěráky, u jehož západního průčelí se nacházela čtverhranná Červená věž patřící nejspíše k nejstaršímu horizontu hradu. Severozápadní nároží dispozice vyplňovala další poněkud méně mohutnější čtverhranná věž Grunwald (Vlček – Sommer – Foltýn 1997, 186). Téměř celý areál obíhal parkán, který chyběl jen na části nejchráněnější východní strany za presbytářem klášterního kostela. V severovýchodním nároží pak z parkánu vybíhala mohutná podkovovitá bašta. Do areálu klášterního hradu se vstupovalo od města branou v jihozápadním nároží. V těchto místech lze očekávat prostor předhradí s dalšími provozními stavbami.

5.4.3. Situace v zázemí hradu

Zázemí broumovského kláštera, někdejšího hradu, je úzce spjato s městem, v jehož nitru původní vrchnostenské sídlo vzniklo. Město s trhovým právem od poloviny 13. století mělo hlavní zásobitelskou úlohu vůči klášternímu hradu.

Nejpozději ve 3. třetině 13. století existoval v Broumově mlýn, který se nacházel na Stěnavě přímo pod proboštstvím, pozdějším hradem. Od původního uživatele jej získal opat Bavor z Nečtin (Sedláček 1887, 59). Později pro klášter pracoval ještě druhý mlýn, další mlýn patřil fojtům.

Na Stěnavě najdeme dále valchu, brusy, lázně a klášterní poplužní dvůr. Vaření piva je doloženo od roku 1406, kdy právovárečné domy odváděly klášteru každoroční dávky (Hlušíčková a kol. 2001, 451). Společný městský pivovar vznikl až v 16. století. Městskému pivovaru konkuroval pivovar klášterní, který se nacházel nejspíše přímo v klášterním hradě a který existoval snad už v polovině 14. století. Samostatná budova pivovaru byla vybudována až v polovině 17. století jižně od klášterního kostela, nicméně už roku 1664 pivovar poprvé vyhořel (Vlček – Sommer – Foltýn 1997, 186).

S rozvojem města v zázemí hradu souvisí i rozvoj řemesel. Od 2. poloviny 13. století je v Broumově doloženo soukenictví. Z dalších řemesel doložených od středověku jmenujme kováře, ševce, řezníky, pekaře nebo kramáře.

5.4.3.1. Město Broumov

Zakladatel města, jehož původ je kladen už před polovinu 13. století je neznámý. Za nejpravděpodobnějšího lokátora však můžeme považovat břevnovský klášter. První zmínka o Broumově pochází z roku 1256, kdy opat Martin daroval řemeslníku Rudgerovi k vymýcení les u Stěnavy a při trhové vsi Brunov (CDB V/1., č. 73). Jako město je Broumov zmíněn o dva roky později (CDB V/1., č. 162). Úloha města vzrůstala v dobách, kdy na Broumově trvale přebývala vrchnost. Roku 1348 si opat Předbor vyprosil u Karla IV. pro Broumov městská práva Hradce Králové a Kladska (RBM V/2., č. 445) a povolení k usídlení dvou židovských rodin (RBM V/2., č. 444).

V roce 1357 byla zmařena snaha broumovských měšťanů obehnat město hradbami. Cílevědomí měšťané nakonec svého dosáhli a v letech 1360 – 1380 vznikl hradební okruh s nejméně třinácti baštami, dvojicí hlavních bran (Horní na severu a Dolní na jihu) a čtveřicí fortén (Čížek 1995, 17). Severovýchodní nároží města zesilovalo opevnění klášterního hradu. Hlavní bránou do města byla Dolní brána. K vnějšímu opevnění brány byl přihrazen areál klášterního poplužního dvora doložený roku 1406 (Čížek 1995, 19). U Dolní brány se nacházel špitál a pod východní hradbou mlýnský náhon, který zároveň z této strany umocňoval opevnění. Existenci městských lázní dokládá Lázeňská fortna poprvé připomínaná roku 1403 (Čížek 1995, 19). Městské opevnění bylo zesíleno v 16. století. Před Horní bránou vznikl zemní barbakán a západní strana města byla obehnána zemním opevněním s půlkruhovými baštami (Čížek 1995, 18).

Velkých privilegií se broumovským měšťanům dostalo po požáru v roce 1449. Břevnovský klášter potvrdil městu městská práva Hradce Králové a Kladska, nadto městské samosprávě udělil nižší i hrdelní soudnictví (vyšší soudnictví a odvolání zůstalo vrchnosti a králi) a měšťanům právo volného odkazu i svobodného odchodu (Kuča 1996, 332). V roce 1478 bylo městu potvrzeno právo solného trhu a uděleno právo volného odkazu pro město i celý městský obvod. Roku 1620 se na krátko stal Broumov svobodným městem.

5.4.4. Služebná organizace za opata Bavora z Nečtin

Břevnovský opat Bavor z Nečtin v Broumově příliš nepobýval. Hrozící útoky ze Slezska a nespokojení broumovští poddaní donutili opata zavést jednoroční funkci fojta, který měl situaci kontrolovat. První fojt Kunrat ze Sulce nastoupil roku 1296. Jeho povinnostmi bylo kromě trvalého pobytu na tvrzi při proboštvství s rodinou a čeledí na vlastní náklady vybavit tvrz zbraněmi tak, aby byla obranyschopná, pokud se musel na více než dvě neděle vzdálit, měl ustavit dostatečně silnou posádku. V případě otevřeného konfliktu a ohrožení města odpadla starost zajišťovat posily, o ty se měl postarat sám opat. Prováděné stavební úpravy opat proplácel. Za službu dostal Kunrat 12 hřiven stříbra a právo užívat mlýn pod proboštvím, byl také přisedícím na soudě (RBM II., č. 1732, Zoubek 1874, 598).

5.5. BYSTRÝ

5.5.1. Popis hradu

Malý jednodílný hrad v poloze Zámecký kopec (kóta 492 m) 800 m jihozápadně od města Stárkova. Opevněná poloha obdélného tvaru spíše než hrad připomíná tvrziště. Z jihu a východu je chráněna valem a příkopem, zbylé strany zajišťují svahy kopce. Vnitřní jádro je kromě sníženiny v západní části a vyvýšeniny na severovýchodní straně ploché a nevykazuje stopy stavebních konstrukcí. V roce 1999 proběhl na lokalitě zjišťovací výzkum, jehož úkolem bylo datovat hrad neznámého jména, který vstoupil do písemných pramenů až jako zbořený v roce 1534. Nevelký archeologický průzkum potvrdil existenci dřevěné stavby s kamennými základy v nejvyšším bodě hradu. Ta byla po obvodu opevněna nejspíše dřevěným opevněním. Stavební konstrukce dokládají nálezy mazanice, železných hřebů a do skály zasekaného žlabu (Tichý – Tůma – Wolf 1999, 111). Vznik hradu je datován do 2. poloviny 13. století a zanikl požárem během 14. století, což dokládá přepálená keramika v jedné ze sond (Tichý – Tůma – Wolf 1999, 112). Zánik hradu nebyl násilný, o čemž svědčí chybějící militária v souboru 149 nalezených kusů železa (Tichý – Tůma – Wolf 1999, 111, Musil 2006, 222). Autoři výzkumu považují hrad na Zámeckém kopci za opěrný bod okrajového významu a

odmítají ztotožnění hradu s „Hrádkem“ Matěje Salavy z Lípy doloženém roku 1415 a „Belverem“, doloženém v roce 1447 při boření zdejších hradů (Tichý – Tůma – Wolf 1999, 111, Musil 2006, 222).

5.5.2. Situace v zázemí hradu a město Stárkov

Hrad, který nevstoupil do písemných pramenů, se nazývá podle vesnice Bystré vzdálené cca 1 km. Povrchovým průzkumem nebyly zjištěny žádné povrchové tvary, které by bylo možné vztáhnout k opevněné poloze. Nejpříjemnější podmínky nějaké formy osídlení nabízí sedlo jihovýchodně od hradu. Odtud je nejpohodlnější přístup jak do vesnice Bystré, tak k městu Stárkov. Plocha je však v současnosti přeměněná na pastvinu a proto nebylo možné efektivně provést povrchové sběry. Ty prozatím zůstávají negativní.

Nejzajímavějším místem v blízkosti hradu tak zůstává město Stárkov. V době existence hradu však městem nebylo, povýšení se dočkalo až za Hertvíka Žehušického z Nestajova v roce 1573. Stárkov je dle predikátu doložen k roku 1321, kdy Bohuše ze Stárkova slíbil 6 hřiven stříbra polickému klášteru za spásu duše své manželky (Sedláček 1887, 69). Bohuše nejspíše sídlil na tvrzi ve Stárkově. Její pozůstatky se nacházejí v blízkosti náměstí východně od kostela. Jako sídlo místní vrchnosti sloužila nejméně do konce 14. století, kdy byla za Matěje Salavy z Lípy nahrazena novým hradem Skály.

Žádné konkrétní vazby Stárkova k hradu Bystrý nejsou známe. Vzhledem k archeologické dataci hradu a prostorové návaznosti hradu a dnešního města, mohla být stavba Bystrého prvním pokusem stárkovské vrchnosti postavit si vlastní hrad.

5.6. ČERVENÁ HORA

5.6.1. Historie hradu

Hrad zřejmě existoval už v roce 1279 (Hejna 1979, 200). První konkrétní zmínka je z roku 1291, kdy byl hrad majetkem zemského sudího Sezemy z Červené Hory (RBM II., č. 2734). Dalším majitelem byl v letech 1362 – 1365 Mikuláš Pískle z Rotemburka (Sedláček 1887, 36). Následují páni z Jenštejna, kteří hrad v roce 1393 prodávají pánům

z Náchoda. Posledním majitelem byl Hynek z Červené Hory, který hrad po dohodě s husitskými oblehateli v roce 1427 se zárukou volného odchodu celé hradní posádky vydal k vypálení a poboření.

5.6.2. Popis hradu

Hrad se nachází na ostrožně v ohybu řeky Úpy a jeho podlouhlá dispozice je orientována východ-západ. Do hradu se vstupovalo od východu přes dvojici šijových příkopů s mezilehlým předhradím velikosti 20x10 m. Vnitřní hrad se pak skládá z dalších dvou částí, hradního jádra se složitější palácovou stavbou a pravděpodobně okrouhlým bergfitem a obdélné terasy na západním klesajícím konci ostrožny. Prostor terasy vykazuje výrazné zbytky obvodového opevnění, včetně valu a příkopu chránící hrad ze západní strany, vnitřní zástavba však není patrná. Sem mohla ústít přístupová cesta probíhající podél hradního jádra. Je také možné, že prostor z hospodářského hlediska nahrazoval stísněné předhradí.

5.6.3. Situace v zázemí hradu

Terénní situace v nejbližším okolí hradu je značně nejednoznačná a výrazně rozrušená mladšími aktivitami a lesním hospodářstvím. Hradní ostrožnu narušuje průběh novodobé silnice z Červené Hory do Slatiny nad Úpou, která jen těsně míjí hradní areál. Novodobé jsou i kamenolomy, které značně narušily situaci v předpolí. Nejstarší interpretovatelné povrchové tvary v blízkosti hradu pak souvisí nejspíše s obléhacím opevněním (Wolf 2005, 4-5).

Hradní areál s těsným předhradím obranného charakteru rozsáhlejší hospodářskou výrobu neumožňoval. Nejbližším hospodářským zázemím hradu byla asi 700 m vzdálená Červená Hora, kterou máme v 16. a 17. století doloženou jako město. Městským centrem červenohorského panství v dobách života hradu byl nejspíše 4 km vzdálený Červený Kostelec, poprvé doložený roku 1362 (LC I/1., 181).

S hradem naopak nesouvisely blízké vesnice na druhém břehu řeky, Slatina a zaniklá ves Boušín, které patřily k panství hradu Vízmburk (Hejna 1973, 108). Značné stáří Bouštína dokládá raně gotický kostel, který je posledním svědkem někdejšího osídlení. Slatina nad Úpou je pak doložena až v 16. století. Jedním z nejstarších zdejších míst je Slatinský mlýn, který se nachází asi 1 km východně od intravilánu obce. Najdeme ho na

pravém břehu Úpy bezprostředně pod hradní ostrožnou. První zmínka o mlýně a mlynáři Šafránkovi je z roku 1540. Původ dřevěného mlýna o třech vodních kolech je však hledán už na konci 15. století (Klempera 2003, 155). Mlynářská tradice vzniklá z původního hradního mlýna je pak v tomto případě pouhou hypotézou.

5.7. FRYMBURK

5.7.1. Historie hradu

První zmínka o hradě je z roku 1354, kdy se objevuje Matyáš z Frymburka (LC I/1., 21). Následují páni z Lipé a poté páni z Dubé. Před rokem 1376 hrad získali páni z Opočna. Za husitských válek hrad držel známý záludný hejtman Jan Městecký z Opočna a právě pro povahu svého majitele byl hrad roku 1425 husity obléhán. Po roce 1431 následují opět páni z Dubé a ve druhé polovině 15. století se hrad z písemných pramenů vytrácí. Na počátku 16. století se na Frymburku objevují Andělové z Ronovce a před rokem 1534 Trčkové z Lípy (Durdík 2000, 140). Na samém sklonku 16. století byl hrad opuštěn a za třicetileté války byl prázdný hrad vydrancován vzbouřenými poddanými a následně vypálen švédským vojskem. Zkáza hradu nebyla dokonalá, o čemž svědčí barokní hvězdicové opevnění předhradí budované v polovině 17. století. Ředitel opevňovacích prací dvorské válečné kanceláře Giovanni Battista Pieroni nicméně v roce 1658 považuje hrad za zbytečný a nehájitelný a doporučuje jej zcela zbořit (Roubík, 1941, 130). O jen pozvolném chátrání však svědčí pamětník, který popisuje hrad se střechou a s podlahami ještě kolem roku 1770 (Heber 115, 1845). Svým způsobem je hrad obyvatelný ještě dnes. Nejpozději na počátku 19. století byla jedna z budov předhradí upravena na myslivnu a ta se v přestavbách doposud dochovala. Ostatní stavby hradu zůstaly alespoň v impozantních zříceninách a Frymburk tak jasně patří k nejdochovalejším hradům na Náchodsku.

4.7.2. Popis hradu

Z náměstí Nového Hrádku vybíhá k západu dlouhá ulice. Na konci zástavby se ulice mění v polní cestu, stáčí se k jihozápadu a klesá na spočinek ostrožný, kde je za mohutným zemním opevněním ze 17. století ukryt hrad Frymburk. Dispozice hradu je

rozdělena do dvou výškových úrovní. Přicházející překonává do skály vylámaný příkop a podél jižního obvodu hradního jádra vstupuje do čtvercového příhrádku, kde najdeme k obvodové hradbě přimknuté stavení hájovny. Odtud se vstupovalo do nádvoří horního hradu, na jehož východním konci stála mohutná, nepravidelně okrouhlá věž obytného účelu. Věž stojí nad šíjovým příkopem a bylo z ní zároveň možné kontrolovat vstup do hradu. Kromě této věže se na nádvoří nacházely nejméně tři další budovy, nejspíše provozního charakteru. Ve středu nádvoří nacházíme zdroj pitné vody.

5.7.3. Situace v zázemí hradu

O nejbližším hradním zázemí lze mnoho zajímavého vyčíst z písemných pramenů. Ani povrchový průzkum okolního terénu nebyl zcela bez úspěchu. Za pozornost stojí především terénní nerovnosti na severozápadním svahu hradního kopce. Zajímavá je i těsná vazba k poddanskému městu Nový Hrádek, opominout nelze ani hradní mlýn, který pracoval na Olešence nebo vrchnostenský pivovar.

5.7.3.1. Hradní zázemí v popisu historických pramenů

Dne 8. července roku 1537 se o panství frymburské dělí Jan Trčka z Lípy a jeho strýc Zdeněk mladší z Vlašimi. Jde o dělení na způsob krále Šalamouna a velmi podrobný popis obou dílů byl vložen do Desk zemských (dnes uložené v I. oddělení Národního archivu). Následující řádky jsou citací doslovného přepisu historika Augusta Sedláčka.

„Věže veliká, kuchyně, hradby, brány, mosty, schody, cesty, dvory v hradě a předhradí, stráně, konírny na předhradí zůstaly oběma k držení společnému, toliko komory, sklepy a světnice rozděleny na dva díly. Společnými zůstaly také pivovar před zámkem, sklípek při něm, dvůr pod zámkem (kromě přístodolku ležícího blíž od cesty v stodole, kterýž jest položen s polovicí stodoly k jednomu dílu, než druhý přístodolek hořejší též s polovicí stodoly k druhému dílu), více byl společný hamr a rudy železné, co by se jich našlo. Ke každému dílu připadly mimo to půl městeček Hrádku a Olešnice a díly vsí řečených: Dlouhý, Sněžný, Tis, Bystrý, Janov, Nedvězí, Dobřany, Ohnišov, Vanůvka, Bydlo, Slavoňov, Bohdašín, městečko Kounov, Rovný, Provoz, Domašín, Myškov, ves nová v Horách, Lhota. K jednomu dílu kladeny svršky: jeden stůl, rožeň, rošt, 3 hákovnice, kůň při zámku s potřebou naň a půl vozem, krávy ve dvoře

běstvinském 4, jalovice 1, svinského pohlaví čtvero (slepice, husí, kačic, což v Běstvině před rukama jest, toho se mělo společně užívat), klisny 2 s půl vozem, tenata zaječí. Skla na zámku a což hřebem přibito bylo, se nedělilo.

Sedláček dále píše: „Na horách frymburských, v nichž se také hora Vrchmezí připomíná, bydleli popeláři popel pálice, z čehož platili pánům po 12 gr. Co se lidí na panství nově se usazujících dotýče, bylo obyčejem, že jednomu každému k stavení a osazení jest dána lhůta do času určitého. Lidé v městečkách a ve vsích zůstaveni byli společně při užívání obcí a pastev a všeho, co byli dříve užívali. Při dvoře bestvinském byla krom jiného hospodářství zahrada, ve které se sívaly drobné věci, totiž cibule, mrkev, šafářka tu mívala 5 záhonů konopě. Co se týče rolí, hospodařeno zde tehda tak, že část jich na úhor nechávána, ale přidělávali také rolí z porostlin a pustých míst. Když se bratři Trčkové dělili, bylo na dvoře tomto 15 sýrův a hrnec másla, o kteréž se nedělili, nýbrž každý z toho bral, co se mu líbilo. U hradu Frymburka bylo drahně zahrad a pasek, kteréž pod plat najímány lidem, aby si tu mohli obilí seti a trávu sekati.“ (Sedláček 1883, 65-66).

Jak je patrné, na počátku 16. století byla na frymburském panství a hlavně v blízkosti hradu provozována celá řada řemesel. Pracovali zde uhlíři, jejichž milíře se nacházely v okolních lesích nebo hutníci a kováři, kteří zde nejpozději od první poloviny 15. století zpracovávali místní železnou rudu, jak dokládá ještě inventář panství z roku 1657, kdy ve sklípku na hradě bylo uloženo náčiní z železné huti pod hradem (informační tabule u hradu). Velkou výzvou bylo v terénu rozpoznat a interpretovat alespoň část z popisovaných hradních provozů, ať už by šlo o pivovar „před hradem“ nebo třeba dvůr „pod hradem“.

5.7.3.2. Povrchové tvary v severozápadním svahu hradního kopce

Terénním průzkumem se prozatím z výše popisovaného zázemí hradu Frymburka nepodařilo mnoho identifikovat. S opouštěním hradu zanikalo i hradní příslušenství. Hospodářský dvůr bychom mohli hledat v terasách na jižních a jihovýchodních svazích hradního návrší, které byly z hlediska základního zemědělství v tomto horském prostředí nejpříjemnější. Sady, zahrady a pastviny jsou zde doloženy od 19. století. Pivovar před hradem mohly překrýt terénní úpravy z poloviny 17. století. Původní mlýny, hamr a šmelcovnu na Olešence pohltila novodobá obytná a průmyslová zástavba.

Výraznými, avšak nepříliš jednoznačnými stopami sídlení aktivity mohou být povrchové tvary v severozápadním svahu hradního kopce. Dosavadní hmotné nálezy z místa naneštěstí souvisí jen s novověkými navážkami odpadu. Plocha je porostlá smíšeným lesem, bylinné patro téměř chybí.

Uvažovaná plocha mohla být dlouhá až 40 m a v terénu se projevuje dvojicí nepravidelných a výškově nad sebou uspořádaných teras. Celková šíře obou teras se pohybuje kolem 18 metrů. Zatímco kratší severovýchodní strana dvojice teras je ukončena vystupující rostlou skálou, na jihozápadní straně spatřujeme nízký svažitý hřbet s patrným přerušením. Přerušení z počátku interpretované jako průjezd ústilo na výše položenou z teras a přístup sem vedl z široké plochy, která se rozkládala západně od hradu a ještě hluboko do novověku byla zemědělsky využívána. Na mapě stabilního katastru jsou zde dílem pastviny a dílem pole. Dnes je celá plocha západně od hradu porostlá lesem s výrazným bylinným patrem.

Plocha obou teras je pokryta množstvím povrchových tvarů i výchozy rostlé skály. Na delší severozápadní straně dolní terasy nacházíme dvojici jazykovitých násypů vybíhající do svahu, přičemž před východním z násypů pozorujeme výraznou oválnou sníženinu. Terénní situaci tohoto násypů hodnotíme tak, že násypový materiál je odvalem sníženého povrchového tvaru.

Z celého objektu je ale nejzajímavější a zároveň nejvíce zavádějící západní nároží navazující na výše zmiňovaný „průjezd“. Po části obvodu v tomto nároží pozorujeme nízký hřbet, z jehož hmoty vystupují na povrch kameny. Kamenný hřbet spolu s vnitřní sníženinou vytvářejí dojem obdélného prostoru s rozměry 12 x 5 m. K této části možná patřil i prostor v jihovýchodním nároží na druhé straně „průjezdu“, který se v příkrém svahu projevuje jako výrazný svahový zářez.

Popisovaný objekt s „průjezdem“ a obdélnou stavbou byl z počátku interpretován jako pozůstatek nějaké hospodářské budovy, Byla zde návaznost na zemědělskou půdu, nicméně severní svahy předurčovaly místo bezpečně ukryté za hradem Frymburkem ke spíše skladovacím účelům (např. stodola s přístodolkem). Po opakovaném průzkumu byla ale situace přehodnocena. Nyní se zdá, že spíše než o hospodářskou budovu půjde o pouhé pozůstatky těžby železné rudy, která se v okolí těžila a byla v místě zpracovávána. Nejstarší zmínky o těžbě železné rudy v okolí hradu jsou z roku 1446 (Kuča 2000, 489).

5.7.3.3. Poddanské město Hrádek

Soudě podle písemných pramenů vznikl Nový Hrádek, původně jen Hrádek, společně s hradem Frymburkem jako jeho nejbližší venkovské zázemí. Městem se prokazatelně stává až na počátku 16. století. Až v roce 1736 uděluje císař Karel VI. Hrádku tři výroční trhy a jeden trh týdenní (Hladký 1995, 119). Šibeniční vrch severovýchodně od města nadto dokládá existenci hrdelního práva. Náměstí Nového Hrádku s kostelem a farou doloženou již roku 1369 (LC I/2., 90) a znovu obnovenou 1721 se nachází 600 m východně od hradu. Zde a v Hradní ulici vedoucí směrem ke hradu bylo situováno nejstarší osídlení. V době, kdy byl hrad opuštěn, mělo město 22 domů (Kuča 2000, 489).

5.7.3.4. Hradní mlýn a hamr

Vrchnostenský mlýn pod hradem Frymburkem datovat neumíme. Nacházel se na Olešence bezprostředně pod hradem, a v 16. století měl dvě mlýnská kola a jeho součástí byla i pila (Míček 1992a, 76). Stavba mlýna byla dřevěná a zanikla na konci 19. století. Z roku 1728 známe frymburského mlynáře Jana Fryntu, který pro podezření z nekatolického náboženství seděl v dobrušské šatlavě (Míček 1992b, 80).

V sousedství mlýna vznikl nejspíše už v 15. století hamr, který sloužil ke zpracovávání místní železné rudy. Doložený je až roku 1537 a zanikl na počátku 18. století. Nacházel se v Dolech pod Frymburkem v místě č. p. 175 (Kuča 2000, 489).

5.7.3.5. Pivovar

Frymburský pivovar známe až ze 16. století, ale jeho počátky mohou být starší. Jeho podobu neznáme a neznáme ani jeho místo. Víme tolik, že stál před hradem Frymburkem a v jeho sousedství se nacházel nějaký, zřejmě ležácký, sklep. V krahuleckých lesích se dochoval pomístní název „pivovarská louka“, který může souviset s výrobou piva (Popelka 1925 – 1926, 74). Přes údolí Olešenky nedaleko dvora Bydlo se nacházela krčma Dupačka, kde se šenkovalo frymburské pivo, po zániku místního pivovaru zřejmě za třicetileté války se do Hrádku vozilo pivo z Opočna (Popelka 1925 – 1926, 75).

5.8. HOMOLE

5.8.1. Historie hradu

Hrad na zemské stezce postavili nejspíše páni z Panwitz. Archeologický průzkum z roku 1962 datuje hrad do konce 13. století (Eysymontt 1963, 106-109). Poprvé je písemnými prameny zmiňován až v roce 1366 a nese německé jméno Landfrede (Musil a kol. 2009, 343). Později se hrad stal součástí levínského panství, v roce 1392 je majitelem hradu Jetřich z Janovic, držitel sousedního Náchoda (Sedláček 1887, 10). V roce 1414 kupuje panství levínské od Jindřicha Lefla z Lažan Boček z Kunštátu. V roce 1427 získává Homoli Mikuláš Trčka z Lípy (Kajzer – Kołodziejski – Salm 2003, 202). Za husitských válek se mezi držiteli hradu objevuje Jan Kolda ze Žampachu. Po něm drží Homoli Jiří z Poděbrad a jeho potomci. V roce 1477 dává Jindřich Minstrberský Homoli v dědičné manství Hilbrantovi z Kaftánku a homolské panství se tak odlučuje od českého království. Neudržovaný hrad pustne a v polovině 16. století se mění ve zříceninu.

5.8.2. Popis hradu

Současnou zříceninu hradu nacházíme na vysokém kopci (kóta 733) nad sedlem bývalé polské stezky z Náchoda do Kladska. Centrem oválného jádra na vrcholu kopce byl volně stojící okrouhlý bergfrit, jehož torzo je nejvýraznějším pozůstatkem hradu. Do jižní části oválu ústila přístupová cesta, západní část za věží nabízela místo pro obytnou složku hradu. Stav hradu těsně před jeho zánikem dokumentuje Gerungova veduta Náchoda z roku 1536 (Šafář 1995, 114).

5.8.3. Situace v zázemí hradu

Homole představuje základní typ šlechtického hradu, který nebyl a vzhledem k omezenému místu na vrcholu kuželovitého kopce ani nemohl být výrazněji rozšiřován, přestože fungoval téměř tři století. Případné hospodářské budovy (hrad spíše než úlohu centra plnil funkce strážní) musely být situovány do podhradí. Optimální se jeví sedlo severně od hradu. Zatímco v níže položeném jižním sedle pod hradem

probíhala zmíněná stezka, ze severního sedla nastupoval poslední úsek přístupové cesty k hradní bráně. Plocha sedla dnes slouží jako pastvina a nacházíme zde relativně velkou vodní zdrž. V nejbližším okolí se rovněž nacházejí pozůstatky zaniklého novověkého osídlení.

Jako sídliště městského typu sloužili hradu 3 km vzdálené Dušníky, které jsou poprvé připomínány v roce 1324 jako Reinharcz (Musil a kol. 2009, 343). Do konce 16. století byly vedle Levína jedním ze dvou městských center homolského panství. Obě města ležela na obchodní stezce spojující Čechy s Kladskem. Ve městě se rozvíjí řemesla, těžba a zpracování železné rudy, tkalcovství a výroba papíru. Papírenský mlýn existoval už někdy před rokem 1562.

5.9. LEWIN KŁODZKI

5.9.1. Historie hradu

Středověké dějiny Levína jsou spojeny s Čechami a Hradeckem. Počátečnímu stavu přispěla geografická charakteristika regionu, který díky výběžkům Stolových a Orlických hor spíše než ke Kladsku spadáje právě k Hradci. Ke spojení s Kladskem dochází až v 15. století (Musil a kol. 2009, 340). Za vznikem Levína stojí nejspíše Načeratici ze sousedního Náchoda. V roce 1360 vykonávají majitelé Náchoda patronátní právo ke kostelu v Levíně (Musil a kol. 2009, 346). V polovině 14. století byl Levín církevně spravován z dobrušského děkanátu. V roce 1368 drží hrad Levín a město Ješek z Dubé (Musil a kol. 2009, 346). Později se v držení Levína střídají Jetřich z Janovic nebo páni z Kunštátu. Zdejší hrad zanikl během husitských válek a již nebyl obnoven. Jeho zbytky existovaly ještě na počátku 20. století nedaleko vlakového nádraží. V souvislosti se stavbou trati byly bohužel v roce 1905 odstraněny.

5.10. NÁCHOD

5.10.1. Historie hradu

Dosud stojící hrad přestavěný na zámek vstupuje do dějin podle výsledků posledního stavebně-historického průzkumu před polovinou 13. století (Svoboda 1998, 229).

Prvním známým majitelem byl v roce 1254 Hron z Náchoda, který patřil k rodu Načeraticů a byl členem královské rady (FRB III., 184). Jašek z Náchoda pak nuceně hrad směnil s králem Janem Lucemburským za Kostelec nad Černými lesy. Král před rokem 1326 postoupil hrad jako ušlechtilé manství Berkům z Dubé, ale na hradě v Náchodě se fyzicky objevuje i později (Sedláček 1887, 10). Páni z Dubé drželi hrad až do roku 1367, později se objevují na Adršpachu. Od roku 1414 držel hrad Boček z Kunštátu, který jej koupil od vratislavského hejtmána Jindřicha Lefla z Lažan (kupuje město Náchod a městečko Hronov a 20 vsí a panství levínské s hradem Homole). Za husitských válek byl hrad obsazován husitskými hejtmany, které páni z Kunštátu sledují spíše nečinně z povzdálí. Roku 1437 získává rozhodující slovo na Náchodě Jan Kolda ze Žampachu. Jeho syn pak držel hrad až do roku 1457, kdy byl dobyt právoplatným majitelem Jiřím z Poděbrad (Hraše 1895, 130-133). Po smrti Jiřího z Poděbrad přechází Náchod na syna Jindřicha staršího Minstrberského (Čížek – Slavík 2002a, 71).

V druhé polovině 15. století je hrad často zastavován. V zástavě Janu mladšímu Špetlovi z Prudic se hovoří o hradě Náchodě s městem, několika dvory, manstvích v Srbské, Rybnících, Vysokově, Dubně a Skalici a městu Skalici s příslušenstvím. Špetlové z Janovic panství spolu s dalšími manstvími v Čermné Tamchynově, Německé a ve Hronově nakonec roku 1500 koupili, ztratili pouze manství ve Skalici (Sedláček 1887, 14). Roku 1533 však prodávají panství pánům z Pernštejna. Po pánech z Pernštejna získali panství v roce 1544 páni ze Smiřic, kteří neprodleně přestavěli náchodský hrad v renesančním slohu. Albrecht Jan Smiřický byl účastníkem stavovského odboje, avšak zemřel již roku 1618, dědičkou se stala jeho sestra Markéta Salomena, která raději Čechy spolu s Fridrichem Falckým opustila. Roku 1623 kupují od správce panství Albrechta z Valdštejna dědictví Trčkové z Lípy. Po vraždě majitele panství Adama Erdmana Trčky z Lípy v Chebu získal Náchod, darem od císaře roku 1634, Ottavio Piccolomini de Arragona. Rod Piccolomini držel hrad až do roku 1783 a za vlády tohoto rodu získal hrad konečnou podobu. Následuje Petr Biron a jeho dcera Kateřina Vilemína Zaháňská a od roku 1842 německý rod Schaumburg-Lippe, který ztratil Náchod až roku 1945.

5.10.2. Popis středověké podoby hradu.

Do novověku vstupuje hrad v novém renesančním kabátě, nás však bude na tomto místě zajímat středověká podoba hradu. Ve středu areálu se od počátku vypínal

okrouhlý bergfrit. Obvodová hradba byla na severozápadě proražena branskou věží, k hradbě na západě se přimykala původní palác. Rozměrná plocha jádra byla záhy předělena hradbou, která navazovala na věž, přičemž tato zůstala v celém objemu zatažená v jižním díle hradu s palácem. V první polovině 14. století byl areál hradu rozšířen zejména severně ve směru přístupu, kde v čele vznikla obranná štítová zeď. Celý areál byl obehnán novou hradbou, která souvisela s opevněním města pod hradem. To dokládá především půdorys studniční bašty ve východní linii opevnění (Svoboda 1998, 233). Jestli tato nová hradba navazovala na opevnění hradu nebo hrad jen obtáčela bylo předmětem diskuze (srovnej Svoboda 1998, 232-233 a Čížek – Slavík 2000, 403).

Další pozdně gotické přestavby se týkaly věže i paláce. S rozšiřováním obytných složek byl přeložen i přístup do vnitřního hradu. Opevnění bylo doplněno novými prvky, zejména lichoběžnými baštami se zaoblenými nárožními v jižní části dispozice (Svoboda 1998, 229-244).

5.10.3. Situace v zázemí hradu

V případě náchodského hradu nemohl ze zřejmých důvodů proběhnout terénní průzkum v zázemí hradu. Podkladem pro rekonstrukci tak zůstávají nepočetné písemné prameny ze sklonku středověku a dochované stavební památky. Hradu nechyběl hospodářský dvůr, kovárna, mlýn nebo lázně, ze služebných je v 15. století doložen vrátný, pekař, kuchař, písař a několik střelců (Baštecká a kol. 2004, 55). Než se však dostaneme ke konkrétním hradním provozům, zastavíme se u manského systému hradu a podhradního města Náchoda, které je nejen významným historickým pramenem, ale hlavně určujícím prvkem a součástí hradního zázemí.

5.10.3.1. Manská soustava náchodského hradu

Zajímavou kapitolou hradního zázemí je sledování manských vztahů, které fungovaly na lenních principech a v případě Náchoda jsou v hojném počtu doloženy. Jsou důležité skrze služby, které museli manové vůči konkrétnímu hradu oplatou za projevené výhody vykonávat. V případě Náchoda jde výhradně o služby vojenské. Manové ve vlastní zbroji se v době nebezpečí měli podílet na obraně hradu, stravu měli zajištěnou. Pro poznání hradního zázemí jsou však důležití především manové robotní,

kterí mnohdy vytvářeli životně důležité produkty pro přežití hradu v době míru (srovnej Bůžek 2001, 155-174). Tito manové nejsou k Náchodu doloženi, a proto manské statky spíše informují o struktuře a rozsahu náchodského panství. Vzhledem k ojedinělé přítomnosti robotních manů v celé zkoumané oblasti Náchodska se v této práci nebudu manskými systémy v závěrečných srovnávacích kapitolách zabývat a získané poznatky připomenu zde. Půjde především o manský systém náchodského hradu, který je nejzřetelnější, v jistém ohledu zcela ojedinělý a především byl odborně zpracován (Čížek – Slavík 2002a, 67-88).

Od počátku 14. století až do přelomu 15. a 16. století byl Náchod ušlechtilým manstvím českých králů (Čížek – Slavík 2002a, 71). Nejspíše páni z Dubé zprovoznili vlastní manský systém náchodského hradu, který se skládal z urozených i neurozených manů. Do druhé poloviny 15. století jsou zprávy o náchodských manech značně omezené. Rekonstruovat manský systém na sklonku středověku lze až na základě listin z kanceláře Jindřicha staršího Minstrberského, který nejen obnovoval zaniklá manství, ale také zakládal manství nová (Čížek – Slavík 2002a, 71). Konkrétní představu o počtu manství máme ze zápisu o zástavě náchodského panství a následné smlouvy o prodeji panství v roce 1500 Janovi Špetlovi z Prudic. Souhrnně je zde zmíněno 8 manských statků (Vysoká Srbská, Dolní Rybníky, Vysokov, Dubno, Velká Skalice, Česká Čermná, Hronov a Malá (Německá) Čermná) které kupující získal a jeden manský statek v České Skalici, který byl od svazku osvobozen. Další manský statek existoval na dvoře ve Slaném (Slone) osvobozený již roku 1496 (Čížek – Slavík 2002a, 71). Koncem 15. století tedy existovalo nejméně 10 manství, přičemž vyloučena není existence několika dalších. Sídla těchto manů byla velice různorodá. Začínala u nenápadných venkovských usedlostí (Slaný) a končila jako v případě Hronova u klasické opevněné tvrze. V mnoha případech ale sídlo mana vůbec neznáme.

Manská soustava náchodského hradu fungovala až do první poloviny 16. století, kdy se jednotlivé statky postupně ze svých svazků vyvázaly nebo se změnily ve svobodnické statky. Svobodníci, jejichž postavení je zcela ojedinělé nebyli zapsáni v zemských deskách a nepodléhali králi. Zodpovídali se pouze své vrchnosti. U svobodníků byla tradiční a již nepraktická vojenská povinnost v průběhu třicetileté války změněna na závazek dopravy pro potřeby vrchnosti a později nehrazena ročním platem. Výsady svobodníku byly pravidelně potvrzovány vrchností. Nevelký počet svobodníků existoval až do roku 1849 (Čížek 2000, 9-36).

O manských systémech okolních hradů víme mnohem méně. Minimálně jeden man žil ve Rtyni v Podkrkonoší a svoji vojenskou službu plnil kolem roku 1381 na hradě Vízmburku (Čížek – Slavík 2002a, 85). Několik manů sloužilo také na úkor Náchoda na Homoli (Čížek – Slavík 2002a, 85). Vojenskou úlohu mana plnil také fojt na Broumově. Na základě pozůstatku drobných sídel nižší šlechty můžeme uvažovat o manských systémech i na hradech Frymburk nebo Rýzmburk.

5.10.3.2. Počátky poddanského města

Město Náchod je nutné chápat v souvislosti se zemskou stezkou spojující Prahu s Vratislaví. U Náchoda tato Kladská (Polská) stezka překonává kopcovité pásmo a vstupuje do kladské kotliny, proto je důležité vnímat hrad i město jako strategický a vojenský bod. Dokládají to i dějinné události, zaznamenávané už od dob kronikáře Kosmase. První zmínka o průsmyku spadá do roku 1068, kdy tudy táhlo vojsko knížete Vratislava a proběhl sněm na nedalekém Dobeníně (MGH II., 115). O strategickém i vojenském významu hradu a města svědčí i pozdější zájem českých králů, zejména Jana Lucemburského.

Předchůdcem dnešního města bylo osídlení na Starém Městě na západním okraji současného Náchoda, archeologicky datované do 11. století (Baštecká a kol. 2004, 20). Na místo upomíná původní farní kostel sv. Jana Křtitele stavebně datovaný do poloviny 13. století. Nálezy tavicích a železářských pecí spadají dílem do 14. století (Domečka 1924 – 1925, 126-127) a svědčí o pokračujícím osídlení v podobě výrobního okrsku i po vzniku vrcholně středověkého města. Staré Město kolem poloviny 13. století zřejmě fungovalo také jako zázemí nově založeného hradu (Baštecká a kol. 2004, 24).

Město Náchod vzniklo později na starším osídlení z 1. poloviny 13. století (Baštecká a kol. 2004, 28). Půdorys města nasvědčuje plánovitému vzniku sídliště, které bylo původně opevněno archeologicky doloženým palisádovým plotem (Baštecká a kol. 2004, 30). Při takové podobě je nutné počítat s podporou panovníka, nicméně právní i finanční závazky ležely na bedrech lokátora. Kamenné opevnění města vzniká v době, kdy Náchod získává Jan Lucemburský (Čížek – Tůma 1999, 17). Důvodem vzniku může být opět výše zmíněný strategický význam místa, ale i neklidné sousedské vztahy se sousedním Slezskem.

Osou města byla cesta spojující dvě městské brány (Krajskou a Horskou bránu). Procházela přes téměř čtvercové náměstí s dodatečně vestavěným kostelem ve středu. Náchod nejspíše užívá magdeburského městského práva (Baštecká a kol. 2004, 29).

5.10.3.3. Městské hradby

Kamenná hradba Náchoda pochází z 1. poloviny 14. století. Byla postavena na povrchu bez základového vkopu. Obranschnost města tvořilo 24 polookrouhlých a velmi mělkých bašt. Smyčka hradeb kolem města se na obou koncích napojoval na opevnění hradu vysoko nad městem. Dva dlouhé úseky hradeb tak probíhaly po úbočí hradního kopce a na dvou místech byly asi v polovině trasy zpevněny okrouhlými věžičkami. Západní byla zvaná Bílá a východní Hladomornou.

Městská hradba byla kromě dvojice bran proražena také dvojicí fortén. Jedna směřovala ke mlýnu, druhá k lázni. Rovinná strana města k řece Metuji byla chráněna vodním příkopem napájeným z mlýnského náhonu vodou z potoka Radechovka. Podobnou konstrukci městského opevnění spatřujeme i v okolních královských městech, jako je Dvůr Králové, Jaroměř nebo Trutnov (Baštecká a kol. 2004, 36). Toto zjištění podporuje skutečnost, že při stavbě hradeb poddanského Náchoda hrál značnou roli král a jeho právní i finanční podpora, byť dlouhodobý stavební projekt realizovali nejspíše páni z Dubé (srovnej Čížek 1989, 145).

Bez zajímavosti nezůstávají ani písemné zmínky z konce středověku, které názorně ukazují právní vazby měšťanů a vrchnosti ke společným úsekům hradeb. Roku 1496 dal Jindřich kníže Minstrberský písemně tradiční právo náchodských měšťanů, že nemusí udržovat hradby spojující město s hradem (udržují pouze hradby kolem města) a vrátil měšťanům příkop, který jim kdysi zabavil Jan Kolda ze Žampachu (Sedláček 1887, 14).

5.10.3.4. Pivovar

Nejstarším dokladem pivovarnictví v Náchodě je existence sladovny na Horském předměstí k roku 1448 (Šafář 1998, 53). Roku 1456 se objevuje v Náchodě první pivovarník (Baštecká a kol. 2004, 59). V 16. a 17. století byly ve městě provozovány už čtyři sladovny. První pivovar byl postaven v severozápadním rohu náměstí a poprvé je doložen k roku 1495 (Šafář 1998, 53). Pivovar patřil nejspíše obci a ve vaření piva se zde střídali právováreční měšťané (nákladníci), kteří po ukončení várky vozili pivo do

svých domovů, kde ho podrobovali zrání a konečným úpravám. Dokladem takové praxe jsou inventáře, které dokládají potřebná zařízení v domech nákladníků (Šafář 1998, 53). Nákladníci pak hotové pivo šenkovali nebo ho prodávali krčmám. Ze 17. století známe seznam obcí, které musely odebírat náchodské pivo (Šafář 1998, 54). V roce 1612 si měšťané nechali u vrchnosti potvrdit svá várečná práva. Albrecht Smiřický ze Smiřic žádosti vyhověl. Vyhradil si však z každé várky poplatek 1 kopy míšeňských grošů a naproti tomu se zavázal podílet se na případných opravách pivovaru a jeho zařízení (Šafář 1998, 54). Nicméně už během třicetileté války vrchnost zakazovala náchodským měšťanům pivo vařit. Definitivní přítrž na obnově pivovaru učinil Octavio Piccolomini v roce 1636 (Šafář 1998, 54).

5.10.3.5. Lázně

Někdy ve 14. století si zřídila náchodská vrchnost lázně. Nacházely se před hradbami na jižním okraji města pod valem městského opevnění, v místě dnešního domu č. p. 170. V roce 1433 však Jan Baštín z Porostlé prodal lázně lazebníkovi Janovi z Úpice (Hraše 1895, 540-541). Protože bylo lazebnictví výnosné povolání, byli jeho provozovatelé zatíženi vysokými platy. V případě Náchoda měl lazebník povinnost odvádět vrchnosti 4 kopy grošů ročně, z nichž dvě si odpracoval omýváním hradní čeledi. Od té mohl přijímat peníze, ale pouze za předpokladu, že mu je zaplatí dobrovolně. Zbylé dvě kopy splácel na sv. Jiří a na sv. Havla. O vánočních svátcích pak musel na hrad odvádět buď dva kapouny, nebo dva velké kohouty. Náchodský lazebník měl právo rybolovu (Baštecká a kol. 2004, 48-49).

5.10.3.6. Náchodské mlýny

V Náchodě a blízkém okolí se nacházela celá řada mlýnů. Vlastníci náchodských mlýnů se často střídali, ať už to byla vrchnost, obec nebo soukromníci a není ani jasné, který z mlýnů byl původním hradním mlýnem. V následujícím výčtu zmíním 5 nejdůležitější z nich.

Za nejstarší mlýn lze pokládat dnes již zaniklý mlýn v Bražci, který nejspíše sloužil už původnímu městskému centru ve Starém Městě nad Metují. Nejstarší zmínka o mlýně je z roku 1432. Měl dvě mlýnská kola a byl v majetku tehdejšího hradního pána Jana Baštína z Porostlé, který ho prodal mlynáři Bartákovi (Klempera 2003, 147).

Nejblíže náchodskému hradu byl Podbuční mlýn na úpatí Zámeckého kopce těsně u městských hradeb, který vznikl nejpozději s opevnováním města Náchoda. Pracoval na strouze tekoucí od Plhova, která zároveň napájela městský příkop. Od hradu byl vzdálen několik desítek metrů a byl pohodlně přístupný fortvou v městské hradbě. Poprvé je ale zmiňován až v polovině 15. století. Roku 1457 se připomíná mlynářka Víta (Klempera 2003, 145). Ze sporu podbučního mlynáře Duchka s náchodskou obcí z roku 1497 se dovídáme, že mlýn patřil obci (Klempera 2003, 145). V roce 1562 koupil mlýn Albrecht Smiřický z důvodů platební neschopnosti mlynáře Ondřeje. Mlýn patřil vrchnosti ještě v roce 1614 (Klempera 2003, 145).

Staroměstský mlýn je doložený roku 1445 a jeho počátky mohou souviset se založením města Náchoda. Součástí mlýna byla pila a soukenická valcha. Velký mlýn na Metuji na dnešním Krajském předměstí je doložený až na počátku 16. století a zpočátku patřil vrchnosti. K náchodskému zámku do roku 1533 náležel také mlýn v Bělovsi vzdálený asi 2 km. Toho roku prodal Hynek Špetle z Janovic mlýn mlynářovi Janovi. (Klempera 2003, 143-148).

5.11. NOVÉ MĚSTO NAD METUJÍ

5.11.1. Historie hradu

Velmi mladý městský hrad byl vystavěn spolu s městem na počátku 16. století. Už v roce 1526 podlehl město ničujícímu požáru, který se nejspíše nevyhnul ani hradu, a proto jej zakladatel Jan Černčický z Kácova prodal Vojtěchovi z Pernštejna, který hrad i město obnovil. V roce 1548 koupil hrad Jan ze Stubenberga a proměnil jej v renesanční zámek. Barokní tvář získal zámek po třicetileté válce za držení skotského šlechtice Waltera z Leslie (Dvořáček 1998, 163).

5.11.2. Popis hradu

Hrad v Novém Městě nad Metují se nachází na západní hraně ostrožny, na které bylo město spolu s hradem založeno. Hrad zaujal pozici v západním nároží městského opevnění. Zatímco k jihozápadní městské hradbě se hrad přimyká, od severozápadní hradby byl oddělen vlastním hradním příkopem, který také na zbývajícím vnitřním

obvodu odděloval hrad od ostatní městské zástavby. Přístupová cesta ústila do hradu ze severozápadu. Nádvoří obklopovala zpočátku nesourodá obvodová zástavba, severní a východní nároží ve směru k městu zpevňovaly okrouhlé věže. Za pernštejnské přestavby byla rozšířena vnitřní zástavba, která vybíhala i do severozápadního příkopu a na severovýchodní stranu byl přeložen hlavní vstup do hradu. Stubenbergové pak zlepšují opevnění na severozápadě mohutným obezděným valem širokým až 20 m a vysutou polygonální dělostřeleckou baštou, jejíž základ pocházel už z dob Pernštejnů (Durdík 2000, 384-385).

5.11.3. Situace v zázemí hradu

Nově založený hrad byl takřka nedílnou součástí nově vznikajícího městského organismu a provoz hradu byl na fungování města do značné míry závislý. Starší sídelní tradice je podstatná jen do té míry, než byla plně nahrazena novou lokací. V tomto ohledu je nutné zmínit městské sídliště v Krčíně s tvrzí, poplužním dvorem a příslušenstvím v několika vsích, které bylo předchůdcem Nového Města. V zázemí nového hradu byla v krátkém sledu zřízena řada charakteristických provozů. Nechybí hospodářský dvůr, vrchnostenský mlýn nebo pivovar.

5.11.3.1. Počátky Nového Města Hradiště

Nové Město bylo založeno spolu s hradem na podnět Jana Černčického z Kácova. Ten získal v roce 1484 krčínské panství a rozhodl se zde vybudovat centrum svých majetků (Braný – Juránek 1976, 11). K tomu si vybral do té doby jen epochálně osídlenou ostrožnu zvanou Hradiště a založil zde Nové Město, které mělo nahradit původní sídliště městského typu v Krčíně. Krčínská městská práva s trhy a cly byla roku 1503 přenesena do Nového Města, totéž platilo o řemeslech, jejichž provoz byl od příště v Krčíně zapovězen (Dvořáček 1998, 287). Krčínské obyvatelstvo rovněž přešlo s příslibem majetkových a právních výhod na nové místo, mnozí z nich se takřka ze dne na den stali výrazně svobodnějšími občany (Braný – Juránek 1976, 20). Jan Černčický obdaroval Nové Město dvěma svými vesnicemi i s důchody, které z nich pobíral. Nové Město se tak těmito vsím stalo vrchností. (Braný – Juránek 1976, 20). Měšťanům daroval pozemky pod městem, kde měli zřídit své zahrady, stejně tak kus řeky k lovení ryb. Zajistil jim právo na dědičný majetek, povolil vybírat clo přes nový most a další

(Braný – Juránek 1976, 20). V roce 1505 získalo město právo obchodu se solí, která byla těžena v dolech u Krakova. Město se zároveň zavázalo, že bude udržovat pro své poddané na panství sklad soli (Dvořáček 1998, 92). Z nejstarších řemesel se dovídáme o pivovarnictví nebo soukenictví, které zde měli tradici už z doby před založením města.

5.11.3.2. Nejstarší podoba města

Město bylo determinováno plochou ostrožny, která neumožňovala rozsáhlou lokaci, proto se další osídlení soustředilo na Krajské a Horské předměstí severně a jižně od města. Ve středu města se nacházelo náměstí obestavěné po stranách čtyřmi bloky dřevěných domů, které během ničujícího požáru v roce 1526 spolu s celým městem lehly popelem. V západním nároží se nacházel výše popisovaný hrad, který byl nejspíše požárem rovněž poškozen. Jan Černčický bezprostředně po požáru zahájil obnovu města, byl však ekonomicky zcela vyčerpán a proto musel své novoměstské panství záhy prodat. Obnovu města rozplánovali a ku zdárnému konci dovedli páni z Pernštejna, kteří dali městu kompozičně ucelenou renesanční tvář. Jediným pozůstatkem nejstaršího města tak zůstalo městské opevnění.

Městské hradby kopírovaly nepravidelnou hranu městské ostrožny a na různých místech tak dosahují různé výšky. Hradba, která je po celém obvodu obslužná z ulice „Zádomí“, je prostoupena pěti polookrouhlými baštami a na severu a jihu věžovitou Krajskou a Horskou bránou, zbořenými v roce 1874, resp. 1905 (Dvořáček 1998, 138-139). V sousedství Krajské brány nacházíme dodnes stojící okrouhlou věž Zázvorku. Městská ostrožna byla z této stany překopána obranným šijovým příkopem, který na severozápadě navazoval na samostatné opevnění hradu v západním nároží města. Čelní opevnění se rovněž výtečně dochovalo dodnes. Největší pozornost v této linii opevnění budí mohutná polygonální dělová bašta, která souvisí s mladším opevňováním zámku. Bašta, která byla později využita jako sýpka, se ve směru nejvážnějšího ohrožení otáčí k příchozímu svým břitem.

5.11.3.3. „Novoměstský dvůr“

Bez ohledu na přítomnost městského trhu byla vrchnost nucena vytvářet vlastní režijní hospodářství. Z počátku mohlo jít o pouhou nezávislost na poddanských dávkách, později o nutnost podnikat a udržet si tak pozici na výsluní. Základní složkou

hospodářského systému jsou polnosti a poplužní dvůr, protože zemědělství bylo určujícím výrobním odvětvím až do 19. století. Hospodářský dvůr nechyběl ani novoměstskému hradu. Nevíme sice, kde se nacházel, ale známe jeho rozsáhlé pozemky (Dvořáček 1998, 283). O úpadku vrchnostenského dvora svědčí listina Jana z Pernštejna z roku 1540, který některé polnosti postoupil novoměstským měšťanům (Dvořáček 1998, 283). Později vznikaly na novoměstském panství další vrchnostenské dvory.

5.11.3.4. Novoměstské mlýny

Opomeneme-li mlýn v Krčíně doložený už v 1. polovině 14. století (Sedláček 1887, 9), tak bezprostředně pod Novým Městem najdeme tři další mlýny. Nejstarším mlýnem byl „Starý mlýn“ na řece pod Krajskou bránou, který z počátku patřil vrchnosti a mlel už před založením města (Klempera 2005, 212). Na jeho případné opravě se museli podílet novoměstští občané. Byl o jednom složení a sloužil především ke mletí sladu (Dvořáček 1998, 295). „Nový mlýn“ na Horském předměstí vznikl spolu s městem a už za pánů z Pernštejna patřil obci. Jedno jeho kolo sloužilo výhradně ke mletí sladu, v sousedství pracovala soukenická a jirchářská valcha. Třetí mlýn se nacházel severozápadně od města a je doložený od poloviny 16. století. Roku 1585 krejčí Jan Svoboda koupil roli na Studyneckém mlýnem (Dvořáček 1998, 296).

5.11.3.5. Vaření piva

Právo várečné měl už Krčín, kde se pivo vařilo a šenkovalo. Po založení Nového Města bylo toto právo přeneseno sem, v Krčíně se pak smělo šenkovat v jediné krčmě jen pivo novoměstské (Kuča 2000, 410). Právo vařit pivo měli majitelé pravovárečných domů. V roce 1526 bylo v Novém Městě 5 sladovníků a pivovarníků (Dvořáček 1998, 288). Z každé várky piva byl vrchnosti (Jan Černčický z Kácova) odváděn 1 groš český, od pánve taktéž a od věrtele sladu a z vody z každého vaření piva 2 groše české, přičemž opravy pivovaru a kádí šly na účet pána (Braný – Juránek 1976, 20).

Vrchnostenský pivovar je doložený až roku 1576, existoval však nepochybně dříve. Nacházel se východně od hradu ve frontě dalších hospodářských budov a úřednických kanceláří. V roce 1632 dočasný majitel Nového Města Albrecht z Valdštejna zakázal měšťanům vařit pivo, aby zvýšil zisky zámeckého pivovaru a uzavřel též krčmu v Krčíně (Braný – Juránek 1976, 67). Městský pivovar, který se nacházel před

děkanstvím, byl krátce poté zbořen a jeho vybavení rozprodáno (Dvořáček 1998, 198). V roce 1818 byl jediný zámecký pivovar pronajímán na 6 let zmodernizován a v roce 1880 jeho provoz díky tvrdé konkurenci ukončen (Dvořáček 1998, 173).

5.11.3.6. Hradní kovárna

V jižním hradním příkopu zřídili páni z Pernštejna vrchnostenskou kovárnu, která primárně sloužila potřebám hradu, protože ve městě tuto živnost provozovalo několik dalších kovářů. Už v roce 1526 jich je doloženo sedm (Dvořáček 1998, 288). Koncem 16. století zde byl kovářem Václav Kovář. Až v roce 1844 se vrchnostenská kovárna dostala do soukromých rukou, kdy jí koupil kovář Martin Maryška (Dvořáček 1998, 162).

5.11.3.7. Haltýře

Velkou poptávku po rybách dokládá dobrovolná dohoda obcí na Metuji z roku 1507. Ta omezuje chytání ryb v řece na konkrétní období a dny, stanovuje způsob chytání i právní postih při porušení pravidel (Braný – Juránek 1976, 22-23). To vše nejspíše proto, aby nedošlo ke zdecimování života v řece. V roce 1508 nechal Jan Černčický zbudovat strouhu od Nového mlýna přes louku valáškovskou k šlejferně (brusírně železa) pod hradem nedaleko mostu na Horském předměstí. Založil zde několik haltýřů, velké pro hradní kuchyni a malé pro město (Dvořáček 1998, 286). O strouhu, která haltýře průběžně zanášela bahnem, pečoval sladomel jehož sladovna byla na strouze položena. Další haltýře se nacházely ve Vrchovinách, odkud vedlo do města dřevěné potrubí s pitnou vodou (Dvořáček 1998, 287).

5.11.3.8. Lázně

Lázeň jako příslušenství hradu není příliš častá. Na Náchodsku ji nacházíme především u měst (Náchod, Broumov), kde měla široké využití. V Novém Městě není vrchnostenská lázeň doložena, ale v 16. století zde existovalo hned několik obecních lázní, které město pronajímalo. V lázni bylo provozováno množství služeb od lékařských po kosmetické, často se zde šenkovalo pivo. Nejstarší lázeň stála na Horském předměstí a roku 1556 byla pronajata Jiříkovi z Kostelce. Z dalších nájemníků

je znám Jiřík z Hradce nebo Michal Čapek (Dvořáček 1998, 293). Další lázeň doložená koncem 16. století stála za rezeckým mostem při cestě na Hradiště, jiná za příkopem na Krajském předměstí. V roce 1594 vystavělo město novou lázeň v sousedství Nového mlýna na místě staré soukromé lázničky (Dvořáček 1998, 293-294).

5.12. RADKÓW

5.12.1. Historie hradu

U Radkova je nutné začít otázkou, zda v místě hrad vůbec někdy existoval. Hypotetické počátky sahají až do 11. století, kdy měl plnit úlohy na obchodní stezce z Kladska do Broumova. Kronikář Kosmas jej nazývá Hrádkem. Existence loveckého hradu v Radkově je pak doložena ve 14. století za Bolka I., místo a podoba hradu však zůstává utajena. Za husitských válek se v blízkosti České brány nacházel kamenný dům rychtáře, který museli husité po průniku do města obléhat a podkopávat (Čížek – Slavík 1999a, 243). Tuto fortifikaci, která město neochránila ani za korvínských válek, můžeme jen těžko považovat za hrad v pravém slova smyslu.

5.12.2. Situace v zázemí hradu

Není jednoduché zkoumat zázemí bez polohy hradu. V případě Radkova je ale nutné připomenout existenci města, které se nejspíš vyvinulo z podhradního osídlení. Městská práva obdržel Radkov roku 1320 za Jana Lucemburského (Čížek – Slavík 1999, 243). Dalšími právy obdaroval město na počátku 15. století král Václav IV. V této době také vznikly městské hradby s příkopem a trojicí hlavních bran. Hradby byly zbudovány na náklad měšťanů. Za husitských válek bylo město roku 1425 zničeno a poté znovu obnovováno. Za zmínku stojí také blízkost dvojice malých hradů existujících v 1. polovině 14. století. Východním směrem je to první stavební fáze hradu Ratno, západním směrem pak neznámý hrad u Božanova.

5.13. RÝZMBURK

5.13.1. Historie hradu

Prvním známým majitelem hradu byl v roce 1319 doložený Albert z Rýzmburka (Sedláček 1887, 38). Nové rýzmburské panství se na počátku 14. století odštěpilo od Červené Hory. Albertovi potomci hrad drželi až do 1. poloviny 15. století. V roce 1417 nechal Beneš z Rýzmburka zapsat věno své manželce Anně na tvrzi Rýzemberku, dvoře a městě Žernově (RT II., 133). Za husitských válek dostal hrad od krále Zikmunda Oldřich z Černčic. V roce 1456 zemřela dědička Anna z Rýzmburka a její věno získal Jan Zajíc z Házmburka (AČ III. 1844, 564). Roku 1487 koupil hrad Jindřich Minsterberský pro nezletilé děti Jana z Adršpachu a Náchoda (Slavík 1993a, 137). Petr z Adršpachu a Náchoda koupí potvrzuje a roku 1527 hrad s rozsáhlým panstvím zastavuje. Zástavu kupuje roku 1534 Jan z Pernštejna. Od roku 1544 následuje Bernard Žehušický z Nestajova, který nechal zchátralý hrad opravit Vlachem Antonínem Kaprynalem a učinil jej svým sídlem (Slavík 1993a, 137). Antonín Kaprynal se na panství oženil a stal se rýzmburským poddaným. Později se musel u svého pána komplikovaně domáhat svých mezd. Roku 1587 zemřel tehdejší majitel panství Hertvík Žehušický z Nestajova a panství si rozdělili roku 1580 jeho sestry. Díl s Rýzmburkem obsahoval kromě hradu také města Žernov a Červenou Horu a 5 vsí (Slavík 1993a, 137). V popisu dílu se taktéž čítá příslušenství hradu, které umožňuje ukázkový příklad rekonstrukce hradního zázemí. K zámku Rýzmburk patřil pivovar, poplužní dvůr, mlýn, pila, olejna a obora. Roku 1595 kupuje hrad Vilém z Talmberka a jeho bratr a dědic Jan z Talmberka jej následně nabídl k prodeji. Hrad s panstvím kupuje roku 1601 Zikmund Smiřický ze Smiřic, který vše připojil k náchodskému panství. V rukou Smiřických hradu chátrá. V roce 1634 byl vypálen císařským vojskem, následně provizorně zastřešen. V roce 1687 sloužil jako kamenolom, kámen se tu získával i na počátku 18. století při stavbě ratibořického zámku. Altán před hradem je z roku 1798 (Durdík 2000, 491-492). Ve třicátých letech 18. století popisuje J. M. Ludvík v pamětní knize fary studnické už jen kusy zdí 8 – 10 loket vysoké a za nimi částečně zasypané klenuté sklepy. Popis doplnil půdorysem sklepů a celkovým pohledem na zříceninu od severu (Slavík 1993a, 140).

5.13.2. Popis hradu

V současné době se hrad tváří jako jednoduchý. Skládá se z čokovitého jádra, které je z jihovýchodu chráněno obloukem širokého valu a dvojitého příkopu. Ostatní strany jsou chráněny příkrými svahy k řece Úpě. (Přístup k hradu mohl být vzhledem k okolním sídelním souvislostem veden od východu po hraně příkrého svahu, kde cesta nastoupila na korunu širokého valu). Severozápadní obvod hradu byl prakticky po celé délce zastavěn v suterénu zaklenutými objekty, přičemž věžovitěho charakteru mohl být objekt uprostřed tohoto traktu, po kterém se dochovala dvojice opěrných pilířů. Další objekty včetně vstupní brány se mohly nacházet i v čele hradu. O postupném rozšiřování hradu svědčí obdélný trojpodlažní objekt vestavěný do západního konce vnitřního příkopu. Jeho funkce není jasná, snad plnil nějakou provozní funkci (Durdík 2000, 492).

5.13.3. Situace v zázemí hradu

Průzkumem hradů na Náchodsku se ukázalo, že terénní situace v zázemí hradu Rýzmburka patří přes svou nejednoznačnost k těm nejzajímavějším. Z písemných pramenů známe velmi podrobný popis stavu hradního zázemí ze samého konce 16. století. Terénní situaci dochované písemné prameny sice příliš neobjasňují, zato jedinečným způsobem vdechují zaniklému hradnímu areálu zpět jeho život. V následujících oddílech se pokusím podobu zázemí přiblížit.

5.13.3.1. Trhová registra rýzmburského panství

Na úvod začneme popisem hradu Rýzmburka a jeho příslušenství v roce 1600 v tzv. trhových registrech rýzmburského panství. Jde o dokument, který se stal podkladem zápisu do desk zemských, kdy Jan z Talmberka v dubnu roku 1601 prodává rýzmburské panství Zikmundovi Smiřickému ze Smiřic a na Náchodě. Těmito prameny se v poslední době zabýval především Jaroslav Čáp (Čáp 1998, 17-56) a Jiří Slavík (Slavík 1993a, 137-144), o sto let dříve pak v prvním čísle Časopisu Společnosti přátel starožitností českých podrobně toto téma představil J. K. Hraše (Hraše 1893, 10-15).

Registra začínají popisem hradu, který „Dobře vystavený od kamene jest, ve své ohradě a zavření bezpečen, světnic na témž zámku třinácte, sklepův zaklenutých nad

zemí a pod zemí, ano také jiných mnoho pokojův od kamene vystavených. Také jest pro chování letním časem pro maso a zvěřiny lednice jedna v zámku“ (Čáp 1998, 19-20).

Dále následuje popis hospodářského dvora se sýpkami a chlívkou, včetně rostlinné i živočišné výroby. Součástí dvora byl i pivovar a spilka. Pod okny zámku se rozkládala obora, nedaleko se nacházel také ovčín a pod ním chmelnice. Součástí bylo i město Žernov s masnými krámy a Kochanovským dvorem. Dále se v blízkosti hradu nacházel mlýn s pilou a olejnou, další mlýn byl provozován v Olešnici. Popis zakončuje vápenice, která se nacházela ve vsi Všeliby. Následuje velmi podrobný výčet poddanských platů z měst Žernova a Červené Hory a vsí Mstětín, Stolina, Všelib, Olešnice a Vísky, které byly součástí rýzmburského panství (Čáp 1998, 22-50).

V Nývltově urbáři z roku 1739, který zahrnuje přepis register z roku 1600, je pak zmínka o vsi Skalce a dvou gruntech u hradu s krčmou, lázní a krámy masnými (Čáp 1998, 52). Jiní badatelé uvádějí v této souvislosti další podrobnosti. August Sedláček při prodeji panství také připomíná ves Skalku a dvě chalupy u hradu vystavěné roku 1591 (Sedláček 1887, 42). J. M. Ludvík zmiňuje při prodeji i rybník nad pivovarem a Skalku ztotožňuje s dvorem a zmíněnými chalupami (Slavík 1993a, 138).

5.13.3.2. Dvůr zvaný „Předhradí“

„V témž předhradí jest dvůr prostranný, v němž také jest světnic šest, stáje pro vozy chování, maštale od kamene klenuté, v kterých může dvacet čtyry koní státi. Nad těmi maštalemi jsou sejkky pro vobilí a za těmi sejkkami jest světnice a komora a za vyzděnou maštali jest také světnice a též chlívkův dostatek a jiné stavení, vše vnově vystavený. Kterémuž dvoru rolí vorných okolo pěti lánův a při témž dvoře jsou dvě štěpnice a za voborou nade mlejnem též také nemálo štěpnic jest a ovoce, když Pánbůh ráčí zdařiti, za 20 kop grošův českých mimo domácí potřebu prodati se může. A při témž dvoře jest třetí zahrada, kdež se semena lněná, konopná a jiná všelijaká sívají a zelí sadí. A to všechno v té zahradě dobře se daří a velmi čisté bejvá. Luk dostatek k témuž dvoru jest. Na kterých se sena nabírá padesáte vozův velikých a votavy nemnoho míně. V kterémžto dvoře může se chovati klisen tažných 10, krav dojných 30, jalového dobytka může se chovati do jedné kopy, nebo letním časem každý sedlák jest povinnen jedno přepásti. Při témž dvoře vyseto na zimu pšenice a žita do deváté fůry a některého korce“ (Čáp 1998, 20).

V popisu hradu jsme zmínili, že hrad byl jednoduchý. Vzhledem k tomu, že písemné prameny někdy označují Rýzmburk jako tvrz, mohl předhradí jednoduše postrádat. Jeho součástí však byl hospodářský dvůr doložený od roku 1417 (Kuča 2011, 837). Tento dvůr mohl být v minulosti součástí předhradí, minimálně byl jako předhradí chápán a využíván. S existencí předhradí by pak hrad mohl být již oprávněně nazýván obřím. Předpokládané předhradí mohlo zaniknout pod pozdějšími přestavbami a rozšiřováním staveb hradního provozu, které nepochybně více než s hradem splývaly s okolní krajinou. Dnes však z celého hospodářského zázemí upoutá pozornost jedině rozsáhlý lichoběžný dvůr s vyhlídkovým altánem, který těsně navazuje na jihozápadní nároží hradu. Jeho nejstarší částí je patrně střed západního křídla, kde se dochovaly zbytky rytých rámu oken a kvádrování jihozápadního nároží (Slavík 1993, 143). Jádrem tohoto dvora nepochybně pamatuje poslední dny hradu Rýzmburka a dle popisu rýzmburského panství mohl dvůr vzniknout nejpozději na konci 16. století. Zásadně přestavován byl pak v roce 1687 za použití materiálu získaného rozebíráním opuštěného hradu. Původní dvůr se pak podle J. M. Ludvíka nacházel východně od dnešního dvora, tedy jižně od hradu a dosahoval až k rybníku, který se rovněž dochoval do dnešních dnů (Slavík 1993, 137). V současnosti velmi zabahněný rybník postupně zarůstá.

Třetí možnost, kam situovat rýzmburské předhradí nebo jeho nejstarší hospodářský dvůr je na ostrožnu vybíhající severním směrem do údolí Úpy, severovýchodně od hradu (viz mapka 3). Plocha srovnatelného rozsahu s hradem a s antropomorfními povrchovými tvary je od hradu oddělena pouze průrvou, do které ústí výpust rybníka, který se nachází na převýšené ploše jižně odtud. Podobnou průrvu nacházíme i na východní straně ostrožny. Poloha je tak dobře chráněna ze dvou třetin příkrými svahy. Na zbývající jižní straně se zvedá o několik metrů výše položená hráz rybníka a jihovýchodní okraj přechází v rovněž převýšené pole, v roce 2009 ještě obdělávané a archeologicky osbírané, v roce 2011 se zde již nacházela ohrazená pastvina.

Plocha ostrožny je oválná, délka v ose sever-jih dosahuje délky až 80 m, maximální šířka se pohybuje kolem 35 m. Areálem prochází stará, dnes již neužívaná cesta, jejíž výstupy jsou na jihu a v polovině východní strany. Dělí tak plochu na dvě různě velké části. Jižní výstup cesty dále pokračuje přes výše zmiňovanou průrvu, k první linii opevnění hradu Rýzmburku. Val je dnes v tomto místě proražen, což samozřejmě nemusí souviset s původní situací, nicméně vstup do hradu z této strany by byl z hlediska obranyschopnosti nejstrategičtější a je tudíž i nejpřímější spojení s předpokládaným „předhradím“. Druhý výstup prostupuje východním obvodem

ostrožny a je zjevně druhotný. Cesta pokračuje dále po terénním zlomu nad strmým svahem úpského údolí.

Nejčitelnější povrchové tvary nacházíme v severním cípu, na samém konci ostrožny. Vidíme zde nejméně dva obdélné objekty, které se kratší stranou přimykají ke hraně ostrožny. Severnější objekt má rozměry 4 x 7 m a výškový rozdíl dna jeho vnitřní sníženiny a nejvyššího bodu obvodového hřbetu dosahuje výšky až 170 cm, průměr se pohybuje kolem 60 – 70 cm. Na severní straně nad srázem do údolí se pak toto převýšení zcela ztrácí. Jižněji položený objekt se svou kratší stranou přimyká k východnímu okraji. Jeho rozměry jsou 5 x 7 m a dno vnitřní sníženiny je ke koruně obvodového hřbetu sníženo o 40 – 150 cm. K hraně ostrožny se na této severovýchodní straně přimykají další méně výrazné objekty, což může svědčit o nějaké obvodové zástavbě. Další snížené terasy a jámy kopírují západní stranu ostrožny a zcela stírají na této straně její hranu.

Podlouhlé sníženiny nepravidelného půdorysu sledujeme při východním a jihovýchodním okraji. Nacházejí se pod strmým několikametrovým převýšením, nad kterým už nacházíme současné pastviny. Nad tímto převýšením, asi 2 m za horním terénním zlomem, prochází hranice lesa. Ve svahu oddělujícím pastviny od zbytku ostrožny nacházíme dva úseky kamenných konstrukcí z nasucho kladených kamenů, které svědčí o záměrném zpevňování a o vytváření umělého prostoru pod ním.

Celý prostor je výrazně členitější, ale bez geodetického zaměření povrchových tvarů a výsledného plánu považujeme v tuto chvíli podrobnější popis za bezpředmětný. Vzhledem k blízkosti hradu a strategické poloze se domníváme, že plocha byla využívána obyvateli hradu, přestože přes veškerou a každoročně opakovanou snahu nebyl na ploše nalezen jediný archeologický doklad, který by blíže osvětlil význam této polohy a aspoň orientačně přispěl k datování. V tuto chvíli rozlišujeme na ploše ostrožny tři časově nezařaditelné horizonty stavebních aktivit.

Severní část považujeme za nejstarší a nepoškozenou v mladších obdobích a morfologicky může odpovídat nejstarším dějinám hradu. V nějaké mladší době pak došlo k srovnání terénu v jižní části ostrožny a odtěžení části hmoty stoupajícího hřebene. Z této doby pochází kamennou konstrukcí zpevněný svah oddělující ostrožnu od okolních pastvin. Tento prostor, který nejspíše setřel původní zástavbu, mohl být využit pro nějaký hospodářský provoz doložený k roku 1600. Je možné, že právě do těchto míst klade J. M. Ludvík hradní pivovar, když píše, že se nacházel pod hrází rybníka (Slavík 1993a, 138). Třetí stavební aktivita na ploše ostrožny souvisí s cestou,

kteřá se nachází na mladších navážkách či destrukcích. Ty prozrazuje odlišné bylinné patro. Na východě pak tato cesta porušuje původní okraj ostrožny a násyp s ní související pak zasahuje do starších situací.

5.13.3.3. Pivovar

„Při témž zámku a při dvoře v jednom zavření jest pivovar sladovní a spilka, vše dobře vystavené. V kterémžto pivovaře jedna obyčejná várka, do týhodne na 8 sudů na vejstav se dělají. Užívá se téhož pivovaru mimo náklad do roka přes 300 kop grošův českých“ (Čáp 1998, 20).

Kde přesně pivovar stával, není jasné. V každém případě byl součástí dvora a stál v bezprostřední blízkosti hradu. Není ani jasné, kdy se na Rýzmburku začalo pivo vařit. Doklady jsou až z 2. poloviny 16. století, v každém případě se používaly místní suroviny. Chmelnice se nacházela pod ovčínem (Čáp 1998, 21). Trhová registra z roku 1600 se také zabývají výnosy z řek, potoků a rybníků, dovídáme se tak o rybníku, který se nacházel nad pivovarem (Hraše 1893, 15). Odtud můžeme odvozovat, že pivovar mohl stát v místě výše popisovaného předhradí.

5.13.3.4. Obora

„Těž při témž zámku pod samými vokny jest vobora veliká a spanilá pro zvěř, v kteréžto na ten čas do několika kusův od zvěři, totiž jelenův jest, skrze kteroužto voboru řeka veliká Úpa teče, po kteréž se dříví k pivovaru i také k jiným všelijakým potřebám plaví. Těž v té oboře nemálo luk a lesu čistého černého i všelijakého jiného jest. A může v ní přes léto do 30 hřebců beze škody zvěři volně přepásti“ (Čáp 1998, 20). Z trhových register také vyplývá, že v oboře se nacházelo 6 haltýřů na ryby (Hraše 1893, 15).

Poloha obory je známá díky pomístnímu jménu označující les na pravém břehu Úpy pod hradem Rýzmburkem. Obora existovala již před rokem 1580. Na ploše obory, zejména v pramenné pánvi na břehu řeky Úpy pár metrů severně od Červeného mostu jsou patrné stopy nevelkých terénních úprav (viz mapka 3). V jednom z pramenišť byl nalezen okraj nádoby nejspíše středověkého původu. Veškerá další snaha o rozmnožení podobného archeologického materiálu v tomto místě však byla neúspěšná.

5.13.3.5. Ovčín

V blízkosti hradu byl také na konci 16. století postaven kamenný ovčín pro šest stovek ovcí. Poloha ovčína, pokud nebyl rozšířením dvora, sice není známá, ale pobyt ovcí je doložen dvěma pomístními názvy v okruhu menším než jeden kilometr od hradu.

5.13.3.6. Mlýn, pila a olejna.

„Nad voborou na řece Úpě blízko zámku o dvou kolách moučných. Což z téhož mlejnu nájmu se platívá 40 kop grošův českých a dva vepře krmí. A žádného měřičného, což k zámku i ke dvoru mělo, mlynář nemá bráti. Volejna též jest při témž mlejně udělána, kteréž se postním časem do 7 kop grošův českých užívá. A pila při témž mlejně, na kteréž se prkna řeží a klády se k ní po řece dodávaj, takže není potřeba takového kládí voziti, snadně se plaví“ (Čáp 1998, 21)

Vzhledem k dobrému popisu bylo věnováno značné úsilí lokalizaci hradního mlýna. Mlýn o dvou složeních, s pilou a olejnou se měl nacházet na řece Úpě pod hradem Rýzmburk. Dlouhý úsek řeky byl v tomto prostoru zkoumán povrchovým průzkumem, ale žádných přesvědčivých výsledků nebylo dosaženo.

Nejbližší dosud stojící mlýn nacházíme asi 1 km jihozápadně od hradu ve vnitřním meandru na levém břehu řeky. Je to tentýž břeh na kterém se nacházel i hrad. Od hradu k němu vedla cesta, jejíž úvozy jsou patrné ve svahu a v sadech blíže k mlýnu. Částečně jimi prochází serpentiny současné cesty. Dnešní mlýn pochází z 19. století a jeho náhon nabíral vodu z pravotočivého ohbí celoročně vodnaté řeky.

Podobnou situaci vidíme asi 800 m severně od hradu. Zde z nevýrazného lomu říčního toku vybíhá krátký náhon, který po několika metrech ústí zpět do řeky, přičemž mívá obdélnou vyvýšeninu, která je z větší části zasypaná mohutným náspem zpevněné cesty. Cesta vedoucí celým Babiččiným údolím v tomto úseku vede po pravém břehu řeky. Situaci navíc znesnadňuje síť kanálků, které se v blízkosti v hojném počtu nacházejí a s mlýnem zajisté neměly nic společného.

Spolu s mlýnem se pod hradem měla nacházet také olejna a pila. Zatímco olejna je povrchovým průzkumem prakticky neinterpretovatelná u pily lze očekávat jako jeden ze způsobů energetického pohonu zbytky vodního díla, navíc dřevo k ní bylo dopravováno právě po řece.

Koncem 16. století byl ve 4 km vzdálené vsi Olešnici postaven nový vrchnostenský mlýn. Asi 1,5 km severozápadně od hradu nad údolím Litobořského potoka se nachází poloha „U pily“, doložená na mapě stabilního katastru. Jaký je původ a stáří pily na katastru obce Světlá lze jen těžko odhadovat.

5.13.3.7. Město Žernov

Městským zázemím hradu Rýzmburku byl asi 2 km vzdálený Žernov. Už jako město je poprvé doložený roku 1417 (RT II., 133) a jeho existence je opodstatněná jen v souvislosti s centrální úlohou hradu. Z roku 1475 se dochovala zpráva o dvoře v Žernovech, na kterém sídlil Šimon Sudlice ze Žernova, nejspíše man rýzmburského pána a později hejtman na Náchodě. Ze 16. století známe už čtyři hospodářské dvory, 2 vrchnostenské a dva svobodné. Nejvíce o Žernově víme z přelomu 16. a 17. století. To zde byly masné krámy, kovárna a na nejméně jednom dvoře se vařilo pivo (Štyrand 1955, 5). Podle trhových register z roku 1600 zde bylo 16 osedlých (Hraše 1893, 13).

5.13.3.8. Cesty

O několik řádků výše byla již zmínka o úvozové cestě ke mlýnu. Nejkrásnější úsek zaniklých cest se dochoval v několika desítkách metrů na široké klesající ostrožně severozápadně od hradu. Cesta se zde větvila. Jedno rameno cesty vedlo do prostoru dnešního Červeného mostu a nejspíše dále k severu, druhé rameno klesalo na opačnou stranu ostrožny směrem na Světlou.

5.14. SKÁLY

5.14.1. Historie hradu

První zmínka o hradě je z roku 1393, kdy zde žil Matěj Salava z Lípy (LC V., 152). Novým hradem zřejmě nahradil staré sídlo ve Stárkově. V roce 1432 se připomínají bratři Matěj a Jan Salavové ze Skal (Fišera 2004, 211). V roce 1447 byl hrad zbořen Slezany, ale následně obnoven. Stalo se tak za jistého Kočky, který nový hrad po sobě pojmenoval Katzenstein. V roce 1466 byl v majetku Hanuše z Varnsdorfu a na Trutnově

a roku 1488 v majetku Zbyňka Buchovce z Buchova (AČ IV. 1846, 190). Poté ho Jan Špetle z Janovic koncem 15. století připojil k náchodskému panství. Na hradě se dále střídají majitelé a hrad se přestává udržovat. Roku 1544 se novým majitelem hradu stává Bernard Žehušický z Nestajova, který staví novou tvrz ve Stárkově. Za Hertvíka Žehušického z Nestajova vzniká v hospodářském dvoře pod skalským hradem nová renesanční tvrz. Je připomínána roku 1576 při prodeji Skal spolu s pustým hradem (Fišera 2004, 213).

5.14.2. Popis hradu

Současným pohledem na hradní areál spatříme značně rozsáhlou plochu, která však nikdy nemusela být plně využita. Skalní útvary rozesté po hradním kopci (kóta kolem 670 m) byly využity k opevnění, dvojice skala ve vrcholové poloze pak byla vtažena do hmoty hradního paláce. Z jihu se k paláci přimykalo nevelké nádvoří a z této strany byl také hrad chráněn smyčkou valu s příkopem a dalším zemním baštovitým útvarem. Tudy do hradu nejspíše ústila přístupová cesta, která na hradní kopec šplhala od severozápadu přes několik hrazených příhrádků sloužících nejspíše jako předhradí. Hned v prvním, nejnižší položeném příhrádce za první bránou se nacházel zdroj vody.

5.14.3. Situace v zázemí hradu

Před nástupem k první hradní bráně v úžlabí pod severním svahem hradního kopce se nachází dvojice rybníků. Jejich stáří není jasné, ale je zřejmé, že sloužily jako zásobárna vody pro hospodářský dvůr, který se nacházel pod hrází níže položeného. Pokud můžeme vznik rybníků i dvora datovat do doby života hradu, pak plnily i jistou funkci obrannou. Přístupová cesta ke hradu vedla po hrázi horního rybníka, tzv. Černého jezera.

Významnou součástí hradu byl již vzpomínaný hospodářský dvůr. Poprvé je doložený až roku 1528, kdy Petr Adršpach z Dubé prodává hrad se dvorem a skalským panstvím Zdeňkovi z Rožmitálu a Janu Krušinovi z Lichtemburka. Za Žehušických z Nestajova je významně přestavován. Vzniká zde nová tvrz, která nahrazuje hrad Skály, nově je zde doložený pivovar.

V sousedství dvora vzniká ves Žlábky, poprvé doložená až roku 1626. V témže roce je také doložen dvůr Záboř, který se nacházel severně od vrchu Čáp asi 2 km od Skal.

Na místě dnes zcela zaniklého dvora je ještě na mapě stabilního katastru patrné 6 přeživších usedlostí.

5.15. STŘMEN

5.15.1. Historie hradu

O historii hradu Střmen toho mnoho nevíme. Výslovně je doložen v zákoníku Maiestas Carolina spolu s hradem Adršpachem mezi podmíněčně zastavitelnými hrady (AČ III. 1844, 88). Právě odtud se někdy usuzuje na královský původ hradu. Jinou teorií je vznik v době vrcholné kolonizace za pánů erbu třmene, kteří hradu dali jméno. Z tohoto rodu je známý Albert ze Skalice (Fišera 2004, 243). V roce 1372 držel hrad rytíř Wickman a v roce 1381 ho koupil Hynek z Dubé a na Náchodě. V roce 1433 držel hrad Jan Krušina z Lichtemburka, když ho předtím dobyl Matěj Salava z Lípy. Hrad zanikl v důsledku konfliktu zdejší šlechty se slezskými městy (Fišera 2004, 245).

5.15.2. Popis hradu

Hrad se nachází v extrémní poloze adršpašsko-teplických skal (asi 600 m). Hrad se skládal pouze z dřevěné stavby na vrcholu dvojice skalních věží oddělených puklinou, kterou na vrchol vedlo schodiště. U paty této věže se nacházel nástupní dřevěný srub a před ním stísněné nádvoří situované do sedla mezi skalami.

5.15.3. Situace v zázemí hradu

Strategie terénního průzkumu zázemí hradu Střmen nabyla zvolena nejšťastněji. Největší pozornost byla věnována situacím při patě skalnaté ostrožny ve směru ke Střmenskému Podhradí. Průzkum byl zcela negativní, protože čitelnost terénu je zde na značné ploše snížena erozí a destruovanými bloky skalních věží. Naproti tomu byla jen letmá pozornost věnována povrchovým tvarům na ostrožně západně od hradu, kde nacházíme antropomorfní terénní reliкty přiřaditelné k době existence hradu. Jak se ukázalo, byla tato plocha jediným možným místem pro situování hospodářského zázemí, nicméně průzkum zde zatím z časových důvodů nebyl dokončen. Povrchové

tvary na předpolí hradu bývají také spojovány s pozůstatky obléhacích prací (Fišera 2004, 246).

Nejbližší sídliště představují Teplice nad Metují vzdálené vzdušnou čarou jen něco málo přes 2 km východním směrem. Střemenské Podhradí vzniklo až kolem roku 1600 dávno po zániku hradu (Kuča 2008, 526). Teplice jsou poprvé doloženy roku 1362 a od počátku patřily hradu Střmen (LC I/1., 190). Dokládá to zejména historický název Teplic Wyckmannivilla, odvozený patrně od majitele hradu. Nejpozději roku 1381 se Teplice i s hradem staly součástí adršpašského panství.

Na tomto místě je nutné podotknout, že dopravní obslužnost hradu od Teplic je značně komplikovaná a velmi příkrou až kolmou skalní ostrožnu s hradem bylo nutné zdlouhavě objíždět. Můžeme proto uvažovat o příhodnějším přístupu od západu přes Janovice. Janovice tak reálně mohly být nejbližším zázemím hradu, přestože jsou vzdálené více než 3,5 km a písemně jsou doloženy až od počátku 16. století (Profous 1949, 101).

Rozsah hospodářsky využívané plochy v bezprostřední blízkosti hradu není v tuto chvíli jasný. Lze jen zopakovat základní údaje o hradě. Hrad je malý kvalitativně na nízké úrovni a nejbližší vesnické zázemí je spíše vzdálené. Očekáváme, že extrémně položený a odlehlý hrad jen těžko plnil náročnější úlohu. Těžko mohl být rezidenčním objektem, těžko mohl plnit funkci správní, kterou tak zastávaly Teplice, resp. Adršpach, městské centrum pak zcela chybí. Úloha hradu je vnímána jako vojenská, resp. strážní. Hrad bývá spojován s nedalekým Adršpachem, kterému vytvářel předsunuté opevnění (srovnej Durdík 2000, 528). Ze samotného hradu je vzhledem k členitému terénu omezená viditelnost, nicméně kontrola jediné přímé stezky spojující Teplice s Adršpachem je výborná.

5.16. VÍZMBURK

5.16.1. Historie hradu

Hrad si postavil ve druhé polovině 13. století vlivný šlechtic Tas z Vízmburka, který byl komořím krále Václava II. Jeho jméno je poprvé doloženo k roku 1279 (FRB III., 197). V majetkovém sporu s Janem Vlčkem byl v roce 1304 v Praze zavražděn (FRB IV., 87). Tasův syn Jaroš ani náznakem nedosáhl otcova věhlasu a již roku 1309 se musel

Vízmburku vzdát (Kalhous 2003, 12). Okolo roku 1330 získávají hrad páni z Dubé a ti jej drží až do jeho zániku v roce 1447, kdy byl zbořen Slezany. Hrad byl vypálen a následně demolován. Stržena byla především okrouhlá věž v čele hradu, které pohřbila okolní stavby. Spolu s hradem zaniklo i předhradí a nejbližší hospodářské příslušenství (Hejna 1975, 185).

5.16.2. Popis hradu

Hrad se nachází na ostrožně nad řekou Úpou dnes nejlépe přístupný od Havlovic. Za nevelkým předhradím se za mohutným šíjovým příkopem nacházelo těsné jádro hradu. V čele dispozice se vypínala okrouhlá věž, která částečně předstupovala před plášť hradby. Vnitřní stranu hradby obklopovaly výstavné obytné paláce komunikačně propojené nádvorními pavlačemi. U paty věže se nacházela hradní kuchyně. Celý areál obíhal parkán, do kterého ústila pod okrouhlou věží přístupová cesta. Stavba v severním parkánu bývá interpretována jako kovárna (Hejna 1983, 492) nebo jako starší hradní kuchyně (Durdík 2000, 600).

5.16.3. Situace v zázemí hradu

O hradě Vízmburku toho již bylo mnoho napsáno a stranou pozornosti nezůstalo ani nejbližší hradní zázemí. Terénní průzkum nepřinesl pro tuto práci nic nového, spíše byla revidována známá sídelní situace rekonstruovaná na základě pomístních jmen (viz mapa 2).

5.16.3.1. Pomístní jména v zázemí hradu

Nejbližším ekonomickým zázemím hradu Vízmburku se na základě pomístních jmen již někteří autoři zabývali a své poznatky zanesli do literatury. Na tomto místě připomenu některé učiněné závěry.

Nejbližší ekonomické zázemí hradu bylo situováno do jižních, jihovýchodních a jihozápadních svahů hradního kopce, tedy do prostoru bezprostředně kontaktním se samotným hradem. Sídelní aktivity dokládá množství archeologického materiálu získaného archeologickým výzkumem na staveništi úpravny vody nebo povrchovými sběry. Dokladem je i úvozová cesta vedoucí od polohy „Na sladovně“ po východním

svahu hradního kopce přímo k hradní bráně. Polohy „Na sladovně“, „Na mlejníšti“ a „Na kovárně“ jsou doloženy pouze v ústní tradici a rovněž keramickými soubory získanými v těchto polohách. Datování keramiky dovoluje zařadit život v podhradí už do doby blízké vzniku hradu (Hejna 1985, 259).

Poloha „Na sladovně“ se nachází asi 250 m jižně od hradu v blízkosti prameniště a spolu s polohami „V pivovaře“ a „Na chmelnici“ dokládají existenci jinak nedoloženého pivovaru (Wolf 1973, 752). Poloha „Na kovárně“ je vzdálená asi 400 m jihozápadně od hradu a nachází se nad pobřežní hranou toku Úpy a pravém břehu bezejmenného přítoku (Hejna 1985, 257). Z plochy nejsou známy žádné železné předměty ani nálezy strusky. Vízmburk měl zřejmě vlastní kovárnu v areálu hradu. Polohu „Na mlejníšti“ najdeme asi 300 m západně od hradu. Mohlo jít o vodní mlýn, protože v blízkosti protéká nevýrazná vodoteč přerušovaná dvojitou hrází vodních zdrží. Nejasné zůstává umístění polohy „Na přelízce“, nicméně pomístní název může dokládat např. nějaké ohrazení pro domácí zvířata. Pomístní jméno Kobylínek v západní části Havlovic, prý svědčí o chovu koní (Wolf 1973, 752). Poloha „Na hrncírně“ na jihovýchodním svahu hradního kopce může dokládat hrncířskou dílnu. V místní části Havlovic zvané „Podhradí“ severozápadně od hradu dodnes existuje několik usedlostí. Poblíž nacházíme také polohu „Na popravišti“, která může dokládat soudní pravomoc vízmburského feudála (Wolf 1973, 752).

5.16.3.2. Otázka dvora před hradem

Hrad Vízmburk měl klasické předhradí plochou srovnatelnou se samotným hradem. Předhradím procházela do hradu přístupová cesta a sbíhaly se tu cesty vedoucí od Havlovic resp. Úpice a od Červeného Kostelce. Další úvozová a dnes zaniklá cesta směřovala do předhradí po východním svahu hradní ostrožny od sladovny. Tato křižovatka cest a samo předhradí je dnes narušeno novověkou panskou cestou, která porušila především západní stranu předhradí.

O podobě vízmburského předhradí nevíme mnoho, protože archeologický výzkum se soustředil výhradně na jádro hradu, nicméně neuděláme chybu, když sem budeme situovat nejbližší hospodářské zázemí hradu. Předhradí bylo opevněno především v čele valem a příkopem. Na vnitřní ploše v jižní části pak vidíme sníženinu, která je interpretována jako pozůstatek studně (Sedláček 1883, 34).

Na severozápadním okraji předhradí nacházíme výrazné relikty, které jsou rovněž narušeny výstavbou panské cesty. August Sedláček označil nejspíše tyto relikty za pozůstatek hospodářských stavení (Sedláček 1883, 33). Na základě této interpretace vznikla domněnka, že se zde mohl nacházet hospodářský dvůr. Antonín Hejna nenachází pro dvůr (kromě několika sníženin) žádné důkazy a považuje místo za pozůstatek starého povrchového lomu (Hejna 1985, 257). V pomístním názvosloví se místu říkalo „Na kulišti“, což může svědčit o kúlovém oplocení, nebo spíše palisádovém opevnění (Wolf 1973, 752). S objevenou interpretací přišel Vladimír Wolf, který též místo považuje za zbytek obléhacího opevnění z dob husitských válek (Wolf 1998, 255). Zpět k lomu vzniklým v souvislosti s úpravou novodobých cest se vrací Jiří Slavík, když na základě srovnávání známých obléhacích opevnění českých hradů tuto teorii vylučuje (Slavík 1999, 198).

5.16.3.3. Městské centrum v Úpici

Doba vzniku sídliště při brodě přes Úpu není jasná. V každém případě existovalo toto sídliště ještě před založením hradu Vízmburku. Jako město je doloženo už od poloviny 14. století (např. RT I., 435). Úpice se však mohla stát městem už krátce po založení hradu za Tasa z Vízmburka, vytvářela by tak městské centrum nového panství a protipól hradu Vízmburku. Nejstarší město bylo tvořeno pouze náměstím s dřevěnou zástavbou, kostelem a hlavní ulicí směřující k Vízmburku. Jako poddanské město nebylo nikdy opevněno. Konkrétní městská privilegia jsou doložena až od 17. století.

5.17. VLČINEC

5.17.1. Historie hradu

Kdy hrad na okraji broumovského panství vznikl, není jasné. Mohlo se tak stát po roce 1341, kdy v blízkosti Vlčince za hraniční řekou Metují získal břevnovský klášter nové majetky, které se staly součástí broumovského panství. Hrad se výslovně nepřipomíná, ale nově získané vesnice za Metují, jmenovitě Petrovice, Petrovičky, Maršov a Dřevíč, jsou často pronajímány. V roce 1366 pronajal břevnovský opat Oldřich okolí Vlčince Janovi Kdulincovi a jeho manželce Bonuši (Sedláček 1887, 65).

Po roce 1390 přechází manství na polického opata Petra a jeho bratra Kuneše z Pravětic (Sedláček 1887, 65). Odtud lze uvažovat na existenci hradu, který tak mohl plnit drobnou centrální a rezidenční úlohu. Naposledy se hrad připomíná roku 1406, kdy je v majetku Stradala ze Žďáru a z Vysoké Srbské (Durdík 2000, 602). Hrad zanikl snad za husitských válek, nejpozději pak v roce 1447 (Palma 1932 – 1933, 84). Jiná teorie počítá se vznikem hradu na konci 13. století a zánikem po roce 1341, tedy v době, kdy břevnovský klášter získal výše jmenované majetky za Metují. Tato teorie počítá se strážní funkcí hradu na hranici panství, který vzhledem k novému rozšíření ztratil smysl a byl opuštěn (Novák 2004, 168). Archeologické nálezy z hradu Vlčince příliš situaci neosvětlují. Podporují jak teorii o vzniku hradu na konci 13. století (Novák 2004, 166), tak o jeho zániku až na počátku 15. století (Horák 2002, 220).

5.17.2. Popis hradu

Extrémně úzká ostrožna nad soutokem Metuje a Hlavňovského potoka neumožňovala prakticky žádnou expanzi hradních staveb. Ty byly řazeny za sebou v ose sever-jih. Vstup do hradu vedl od severu přes úzké předhradí a dvojici šijových příkopů a ústl do úzkého jádra s kamennou čtverhrannou věží v jižní části dispozice. Jižní svah ostrožny se pod touto věží vějířovitě rozšiřuje. Vznikla zde proto další využitelná plocha chráněná zejména z jihu a východu valem a příkopem. Nedokončený příkop dokládá, že existence hradu netrvala dlouho (Čížek – Slavík 2002b, 76).

5.17.3. Situace v zázemí hradu

Zalesněné údolí Metuje bez novodobé zástavby se může pro terénní prospekci jevit jako značně perspektivní. Jediným výraznějším zásahem je zde železniční trať, která porušila pravý břeh Hlavňovského potoka u východní paty hradní ostrožny. Nicméně svahy do údolí jsou kolem Vlčince značně strmé a rozsáhlé plochy nad srázy zemědělsky využívané. Nejbližším sídlištěm jsou Petrovice, které se nacházejí jižně na opačném břehu řeky. V okolí hradu je patrné množství terénních nerovností, které lze jen těžko interpretovat, nicméně se domnívám, že s životem hradu nemají nic společného. Terasy a cesty na břehu řeky u jihozápadní paty ostrožny souvisejí s novověkým hospodářstvím, svahové zářezy na východním svahu nejvíce připomínají vývraty. Povrchové sběry soustředěné především na plochu severozápadně od hradu,

odkud mohl být veden přístup, byly negativní. Všechny možnosti průzkumu zázemí hradu Vlčince nicméně rozhodně nebyly vyčerpány.

5.18. VÝROV

5.18.1. Historie hradu

Na opukové skále nad Metují proti Českému Betlému se nachází zřícenina hradu, který zcela unikl písemným pramenům své doby. Roku 1503 je místo hradu poprvé písemně doloženo a nazýváno „pustým hradem“ (Honl 1941, 8). Název Výrov se objevuje až roku 1790 (Musil 2002, 124). Jedinou jistotou tak zůstává, jak píše ve své knize Jan Juránek „Výrov žil, když ještě Nové Město nad Metují nežilo a umíral, když se Nové Město rodilo“ (Juránek 1960, 28). Tuto větu dokládají i dosavadní archeologické nálezy, které život na hradě datují do poslední čtvrtiny 14. století a počátku století následujícího (Musil 2002, 124).

Zajímavá je hypotéza F. Musila, který Výrov ztotožňuje s hradem Krčínem, který existoval souběžně s krčínskou tvrzí. Krčín vzdálený 1,5 km byl předchůdcem Nového Města a v poloze Budín zde vyrostla tvrz, doložená roku 1360. V roce 1403 se pak objevuje stejnojmenný hrad. Že nejde o jeden a tentýž objekt dokládá zpráva z roku 1527, která uvádí obě sídla jako pustá (Musil 2002, 131). Pokud budeme akceptovat tuto interpretaci, pak můžeme zakladatele hradu hledat už mezi pány z Potštejna, majiteli Krčina od poloviny 14. století. Zánik hradu je kladen do husitských válek (Musil 2002, 129-130).

5.18.2. Popis hradu

Malý ostrožný hrad byl jednodílný. Za obloukem šíjového příkopu se nacházela mohutná štítová zeď. Za jejím severním koncem se ukrývala vstupní brána. Na prostranství za bránou se kromě jiných staveb nacházejí kamenné základy podsklepené věže. Vzhledem k vertikálním kapsám v základovém zdivu lze očekávat, že vyšší patra této věže byly zbudované ze dřeva (podrobněji Vystačil 2007).

5.18.3. Situace v zázemí hradu

O zázemí hradu nelze říci nic konkrétního. Nemáme ani žádné poznatky z terénu. Možná proto, že život hradu byl příliš krátký a stavebně zřejmě nebyl ani nikdy plně dokončen (Durdík 2000, 610). Nicméně jako optimální prostor pro situování zázemí se jeví ploché zemědělsky využívané předpolí severovýchodně od hradu. Osídlení existovalo i v údolí Metuje. Nejbližším sídlištěm městského typu byl Krčín (viz kapitola Nové Město nad Metují).

6. ZHODNOCENÍ ZÁZEMÍ HRADŮ NA NÁCHODSKU

Následující druhá část této práce si bere za úkol vyhodnotit poznatky ze zázemí hradů na Náchodsku a za pomoci jiných, spíše ukázkových příkladů, zařadit tyto poznatky do obecného kontextu. Pracovat budeme především s patnácti jednoznačně doložitelnými hrady, které lze stavebně za hrady považovat. Na okraji pozornosti tedy zůstávají nejasné nebo zcela zaniklé hrady Levín, Radkov a Belver.

Na základě výsledků získaných výzkumem hradů na Náchodsku bylo vybráno pět hlavních okruhů, které se týkají nejširší skupiny dotčených hradů a zároveň patří mezi podstatné otázky studia hradního zázemí. Budeme se tak zabývat vzájemnými vztahy hradu s městem, s podhradím, s hospodářským dvorem, mlýnem a pivovarem.

6.1. HRAD A MĚSTO

6.1.1. Definice města

Pojmu „město“ všichni rozumí, nicméně vytvořit jednoznačnou definici města je velmi nesnadné. Město je sídelní jednotka, která se vymyká běžnému venkovskému prostředí, přičemž je na venkovském prostředí existencionálně závislá. Město staví venkov do pozice vlastní zásobárny a svého odbytiště (Kejř 1998, 25). Určujícím znakem města je tak odlišné hospodářství. Důležitým městotvorným činitelem je oddělení řemesla a obchodu od zemědělství, nicméně každé místo s trhem nemusí být městem, stejně tak řemesla dále fungují na venkově i jinde. Dalším důležitým činitelem je městské právo a souhrn městských práv. Bez právního postavení města by nebylo ani

měšťanstva, nového stavu středověké společnosti (Kejř 1998, 31). Město je především status, je to královský regál. Města jsou obdařena výsadami, panovnická privilegia si vyžadují i města poddanská (Hoffmann 1992, 291).

Na místě je také vyjádřit se k termínu „městečko“, jehož užívání považujeme vzhledem k nejasné interpretační hranici vůči „městu“ za pochybné a tzv. městečko chápeme jako malé město (srovnej Kejř 1998, 41-42). Jde tedy stále o město byť malého rozsahu s omezenými výsadami, jehož obyvatelstvem zůstávají nadále měšťané s vlastní samosprávou a městským právem. Měšťané poddanských a k tomu ještě malých měst se nemohou rovnat s občany prosperujících měst královských, nicméně rozdíl mezi nimi není nikdy tak diametrální ve srovnání s obyvatelstvem venkovským (Kejř 1998, 41).

6.1.2. Městské opevnění

Ani právo opevnění není určujícím znakem města, přestože hradby byly symbolem mnoha měst. Pro královská města je opevnění možná samozřejmost, pro poddanská již nikoliv. Každé opevněné sídliště ovšem nemusí být městem. Známe opevněné vesnice (např. Žumberk) nebo opevněná podhradí (např. latrány rožmberských hradů).

Výstavba městských hradeb je výhradním právem panovníka (Kejř 1998, 25) a zřejmě ani stavba kvalitního opevněného sídla nebyla zpočátku bez králova svolení možná. Královské město obehnané mohutnou hradbou bylo pilířem panovníkovi moci a jeho hospodářské prosperity a šlechta podobné postavení získat neměla. Bude to nejspíše jeden z důvodů, proč vedle mnoha právně redukovaných poddanských měst, jen výjimečně opevněných, vyrostla u některých hradu i opevněná podhradí s nejasným právním postavením.

Na Náchodsku najdeme na dosah hradu celou řadu měst. Opevnění těchto měst, byť v primitivní podobě, není ovšem kromě několika výjimek doložené a pravděpodobně ani nikdy neexistovalo. Pouze čtyři města získala v průběhu staletí právo opevnění. Hradby vázané k těmto městům se nacházejí většinou uvnitř městského organismu a jsou zavázané do městského opevnění. Tato města jsou zároveň při svém skromném počtu neobyčejně rozmanitá, a to jak formou opevnění, tak vlastní vrchností a v neposlední řadě i dobou vzniku.

Nejstarším městským opevněním je opevnění Náchoda, které vzniklo v 1. polovině 14. století za Berků z Dubé a na základě srovnání podoby městských opevnění

z nejbližších královských měst lze důvodně předpokládat, že tento počín byl dílem panovníka (viz oddíl 5.10.3.3). Mladším příkladem je Broumov. Broumov patřil církevní vrchnosti a těžce vydobyté hradby si měšťané postavili ve druhé půli 14. století (viz oddíl 5.4.3.1). Královským městem byl Radkov. Zde vzniklo kamenné opevnění až na počátku 15. století. Nejmladší městské opevnění nacházíme v Novém Městě nad Metují, zde nechal hradby spolu s celým městem a hradem vybudovat Jan Černčický z Kácova hned s prvními roky 16. století.

6.1.3. Hradní město

„Hradní město“ je termín, který byl do literatury zanesen nedávno a do širšího povědomí se teprve dostává. Jeho tvůrci sice použili zavádějící výraz „městečko“, ale naše interpretace v jistých ohledech volnějši, zůstává v podobném duchu (srovnej Rusó – Smetana 1994).

Jde o město v právním smyslu slova, tvořící příslušenství hradu a nacházející se v jeho bezprostřední blízkosti. Hlavním (nikoliv výlučným) znakem je spojení městské fortifikace s hradem. Hrad se zpravidla vůči městu nachází ve vyvýšené poloze, je samostatně obslužný a hájitelný a neměl by být výrazně mladší. Hradní město zpočátku nezabírá velkou plochu a je tvořeno mnohdy jen náměstím nebo hlavní ulicí ukončenou dvojicí bran. Prosperující města pak doznávají značných změn. K hradním městům jako Rabí nebo Miltenberg, byla např. přihrazena nová rozšiřující část včetně náměstí. Jistým kritériem také je, že význam hradu by měl převyšovat důležitost hradního města, což souvisí především s postavením vrchnosti vůči měšťanskému stavu. S rostoucím vlivem měst a moci měšťanského stavu se ale tyto rozdíly rychle stírají. Podobnou, ba ještě markantnější situaci vidíme u městských hradů, kde zejména královské hrady v mladších dobách rychle mizely ze scény nebo byly zcela odstraněny (Durdík 2000, 359). Hrad s hradním městem v našem významu pak může být po překročení stanovených kritérií chápán jako forma městského hradu. Mezi hradem s hradním městem a městským hradem se v některých případech může ztrácet interpretační hranice. To platí především u hradů, kde město vzniklo na ostrožně před hradem.

Velké úskalí v interpretaci „hradních měst“ nacházíme také u zaniklých lokalit, kde není městský status doložen a o právním postavení místa se rovněž nedochovaly žádné informace. Sem patří několik opevněných lokalit, o jejichž městském charakteru svědčí nanejvýš zbytky fortifikované architektury spojené s hradem. Ukázkovým příkladem je

např. hrad Stará Dubá s polohou Odranec, která je chápána jako „hradní město“ (srovnej Durdík 1980). V případě Odrance tak jistě neuděláme chybu, když se spokojíme s termínem „opevněné podhradí“ byť není vyloučeno, že v sobě chránilo městotvorné tendence, nebo městem skutečně bylo.

Zástupcem hradního města na Náchodsku je sám Náchod, který snad náhodou plní výše psané charakteristiky hradního města. Dokladem někdejší situace jsou dodnes dochované úseky rozvalených hradeb, které šplhají svahem od města k hradu. Podobná hradní města nalezneme i jinde v Čechách, ale i v Evropě. Hradním městem byl podle všeho zaniklý opevněný útvar pod hradem Házmburkem, který po husitských válkách nahradil zničené město Libochovice (Rusó – Smetana 1994, 325). Hradním městem byla Lipnice nad Sázavou nebo nejpozději od 16. století dnes zaniklé město Podhradí u královského hradu Zvíkova (Rusó – Smetana 1994, 331). Z evropského prostředí lze rovněž jmenovat celou řadu analogií, Dürnstein ve Wachau nebo císařský hrad Keisersberg v Alsasku, jehož město hrad nakonec zcela zastínilo. V Evropě ale nacházíme celé oblasti, kde byla hradní města chápána téměř jako samozřejmá součást hradu. Takovým regionem je např. střední Mohan, kde hrady s městy fungovaly v určité rovnováze. Za všechny Gemünden s hradem Scherenburg, Wertheim nebo Freudenberg.

6.1.4. Města v zázemí hradů na Náchodsku

V zázemí hradů na Náchodsku se ve velké míře města vyskytují. Historické prameny a především regionální literatura je často nazývá městečky. My pro tuto práci v katalogu hradů užíváme termín „město“, byť jde v absolutní většině případů o poddanská, rozsahem malá města s omezenými právy. Někdy užíváme spojení „sídliště městského typu“ a to zejména tam, kde nemáme dostatek informací o právní povaze sídliště, nebo jde o zárodečnou fázi pozdějšího města.

Ve vzdálenosti kratší než 4 km najdeme město u deseti z patnácti hradů, což je počet z našeho hlediska překvapivě vysoký a snad i jednoduše odůvodnitelný. Ve 13. a 14. století byl zdejší kraj feudálně rozdrobený, vzniklo zde několik panství, jejichž centry se staly jednotlivé hrady a právě města. Hrad, pokud plní centrální úlohu, dle našeho názoru město ke svému plnohodnotnému životu potřebuje. Nejde však o hrad sám nebo jeho vrchnost, ale především o ekonomický chod daného panství, který je v konečném důsledku závislý na hospodářství měst. Blízkost měst u hradů, které zde plnily všechny základní role, včetně centra a rezidence, pak nepřekvapuje, když jde o panství čítající

jen několik vesnic. V pozdějších letech dochází ke scelování zdejších panství pod taktovkou zejména pánů z Dubé. Výjimku tak od počátku tvoří jen panství břevnovského kláštera.

Hrad a město patří k základním pilířům středověké společnosti po celé Evropě. Na tomto místě proto není třeba uvádět příklady odjinud a spíše se pozastavíme u vzájemných vazeb hradů a měst na Náchodsku. Z deseti lokalit na Náchodsku se vymykají tři, jejichž vzájemnou prostorovou vazbu lze považovat za více než těsnou.

Prvním příkladem je Broumov, kdy sám o sobě specifický klášterní hrad, původně proboštství, nacházíme v nároží města, jen několik desítek metrů od náměstí. Zdejší hrad vznikl na půdě rozvíjejícího se města a lze jej považovat za městský hrad.

Jinou situaci vidíme v Náchodě, kdy hrad vznikl dříve než současné město. Nově zakládané město u paty hradního kopce sice mělo svého předchůdce, nicméně typologicky je možné Náchod řadit mezi tzv. hradní města, tím spíše, že poddanské město nebylo příliš rozsáhlé, s hradem bylo spojeno hradbami a vrchnost z náchodského zámku si nad městem až do novověku udržela kontrolu.

Třetím příkladem je Nové Město nad Metují, jehož typický městský hrad v jednom z nároží je zároveň nejmladším městským hradem v Čechách a významem tak přesahuje hranice Náchodska.

Pokud je příslušnost města k hradu na Náchodsku samozřejmostí, musíme se pozastavit také u hradů, kde přítomnost města není doložena. Zatímco u většiny zbývajících hradů se vysvětlení nabízí, překvapuje především absence města v zázemí hradu Adršpachu.

U Božanova a Vlčince je důvodem to, že se oba hrady nacházely na broumovském panství a plnili marginální úlohy, nejspíše strážní, na hranicích panství. Oba hrady jsou navíc malé, kvalitativně na nízké úrovni a existovaly jen velmi krátce. Podobnou situaci vidíme i u hradu Bystrý, který zanikl dávno před vznikem města na stárkovském panství.

Eminentní zájem krále Karla IV. o malý dřevěný hrad Střmen patří k největším událostem na zdejších hradech vůbec. Vysvětlení lze hledat ve vazbě na sousední panství Adršpach, se kterým byl Střmen krátce po svém vzniku spojen a v politické orientaci panovnického rodu na Slezsko. Specifická úloha obou královských hradů je nepochybně důvodem, proč zde ve skalnaté příhraniční oblasti ve středověku nikdy nevzniklo město. Královský Trutnov je odtud vzdálený cca 18 km. Adršpach se stává

centrem panství až koncem 14. století a v této souvislosti zůstává otevřená i interpretace jeho opevněného podhradí.

6.2. HRAD A PODHRADÍ

Celá řada otázek vztahujících se k podhradí již zazněla v předchozích kapitolách. V této kapitole se zabýváme celkovou charakteristikou zejména opevněných podhradí. Ostatní složky, které bývají součástí podhradí jsou na několika příkladech přiblíženy v následujících kapitolách.

6.2.1. Opevněné podhradí

Otázka opevněných podhradí úzce souvisí s hradními městy definovanými v pododdílu 6.1.3., ale i s atypickými a velmi rozsáhlými předhradími, která v některých případech absorbovala většinu existenčních požadavků hradu (např. Krašov nebo Lukov). Celá řada měst vznikala z podhradí (v ojedinělých případech i z předhradí) už od raného středověku, kdy hrady plnily hlavní správní a centrální úlohy. V podhradích existoval prostor pro rozvoj zárodečných městských funkcí, přičemž některá podhradí se v opravdové město skutečně transformovala. Primární úloha podhradí ovšem spočívala v zásobování a provozní podpoře hradu a proto podhradí především fungovalo jako nejbližší ekonomické zázemí hradu, což je platné hlavně pro mladší vrcholně středověké hrady a tam, kde tyto funkce nemohlo zastat předhradí. Mnoho hradů nepřekročilo brány novověku a jejich podhradí musela hledat nová uplatnění v zaběhané sídelní síti. Ta místa, která nebyla dostatečně rozvinutá, a jejich poslání bylo vázané výhradně na hrad, zanikla, často jako nepotřebná, spolu s hradem. Takto mohla zaniknout i celá podhradní města, v jejichž hradbách se vedle desítek domů nezdědka nacházel i kostel.

Opevněná podhradí nacházíme u celé řady hradů, a jak ukázal výzkum hradů na Náchodsku, jejich seznam není zdaleka uzavřený a úzce souvisí se stavem poznání hradních zázemí. V tomto ohledu je zajímavý region jihočeských Vítkovců, kde je opevněné podhradí jistou samozřejmostí. Historickým označením tamních podhradí je latrán. Nicméně u jednotlivých hradů Vítkovců nacházíme latrán ve zcela odlišných sídelních situacích. Pěkným příkladem jsou Příběnice, kde je latrán součástí opevněného

hradního města situovaného pod kopcem v meandru řeky Lužnice (Dvořáková – Hilmera 1947, Hejna 1987). Hradby tohoto sídelního celku se pak skutečně připojují k delšímu boku obdélné dispozice přiběnického hradu. Jiný příkladný latrán vidíme na hradě Maidštejně.

Ukázkovým příkladem zaniklého opevněného podhradí je také nově rozpoznané podhradí hradu Adršpachu na Náchodsku. Pokud můžeme usuzovat z dějin hradu, mohlo toto podhradí po zboření hradu v polovině 15. století ztratit význam a spolu s ním zaniknout. Dochovaná terénní situace naznačuje, že mohlo jít o ulicový sídelní útvar, kterým procházela přístupová cesta ke hradu. Podhradí bylo podle všeho opevněno pouze proti směru přístupu dvojicí sypaných valů a mezilehlým příkopem a zbytek areálu byl zřejmě jen ohrazen. Kamenná hradba charakteristická pro vrcholné projevy opevněných podhradí zde není doložena. V Adršpachu se tak možná setkáváme s jistou vývojovou fází na cestě k opevněnému podhradí. Podrobně jsme se podhradím Adršpachu zabývali v oddílu 5.1., kde byla představena i interpretační rovina. Na tomto místě se jen nesměle odvážíme zopakovat závěr učiněný v souvislosti se studiem měst, totiž že adršpašské opevněné podhradí mohlo kromě jiných funkcí také suplovat chybějící město v zázemí hradu. Povzdechnout si v tuto chvíli můžeme jen nad absencí jakýchkoliv archeologických nálezů denní potřeby, bez kterých nezbyvá, než klást interpretační hypotézu za hypotézou.

6.3. HRAD A HOSPODÁŘSKÝ DVŮR

Řešení jedné z nejpodstatnějších otázek studia hradního zázemí se ukázalo jako značně problematické. Hospodářské zázemí hradů je nutné vzhledem k zemědělskému charakteru středověké společnosti předpokládat, nicméně pro 13. a 14. století nejsou u hradů na Náchodsku známy žádné hospodářské dvory, chápané jako jedna ze základních provozních jednotek zemědělské výroby. Hospodářské dvory se zde objevují až od 15. století, pravidlem jsou až od století následujícího. Pokud je nám známo, lepší situace nepanuje ani v dalších regionech, přesto doklady dvorů v zázemí vrcholně středověkých hradů existují např. Janštejn (Plaček 2001) nebo Řebřík (Durdík 1977).

Hospodářskými dvory zejména nižší šlechty se zabývala řada badatelů (např. Kašička 1985, Chotěbor – Smetánka 1985, Chotěbor 1991, Plaček 2008). Z jejich prací vyplývá, že hospodářský dvůr je jistou součástí vrchnostenského sídla, nicméně pracují

vždy jen s výběrovými lokalitami. U celé řady tzv. tvrzí není hospodářský dvůr doložen, což však souvisí především s neschopností středověkých dvorů přetrvat a v neposlední řadě také se stavem poznání. V této souvislosti se rovněž nabízí otázka, čím tzv. tvrz skutečně byla. Nadnesená otázka sice není v této práci řešena, nicméně podobnou situaci s hospodářskými dvory vidíme i mezi hrady, snad s výjimkou hradů královských, jejichž hospodářská organizace byla odlišná a dvory zde proto nevznikaly (Durdík 1983, 471).

Hospodářský dvůr nacházíme především u těch hradů šlechty nebo jiné vrchnosti, které byly ekonomickým centrem panství. Tyto dvory byly zpočátku malé a hrad hmotově v žádném případě nepřevyšovaly. V některých případech bylo k hospodářským účelům využito předhradí, které jinak plnilo spíše doplňkovou hospodářskou a vojenskou funkci (Plaček 1987, 348). Na některých předhradích však nacházíme celý hospodářský dvůr. V Hořovicích jde o poplužní dvůr tvořený jizbou, síní, konírnou, chlévy, stodolami, sruby a starou baštou (Durdík 1983, 472). V prostoru atypického předhradí na Holoubku najdeme celou vesnici s ústřední stavbou obdélného dvora s relikty trojprostorové stavby na západní straně. Písemnými prameny je tento dvůr doložený na počátku 15. století, archeologické nálezy z místa dovolují uvažovat o existenci i ve století předcházejícím (Plaček 1987, 349).

Hlavním podnětem ke stavbě vlastních hospodářských dvorů byla snaha vrchnosti vymanit se ze závislosti na poddanských rentách a tendence hospodařit ve vlastní režii. Tento trend se plně projevuje v důsledku společensky nestabilního 15. století, kdy jsou vrchnostenské dvory zakládány nejen v blízkosti sídel, ale i v dalších koutech panství. Vznik režijních velkostatků pak souvisí s podnikatelskou činností a snahou levněji získat suroviny i konečný produkt. Touto konkurenční činností byla ohrožena především města. O tom, že hospodářský dvůr byl důležitou součástí hradu, svědčí výčty majetků v kupních smlouvách, kde právě dvůr spolu s hradem často zaujímá přední pozici.

O existenci staršího dvora v zázemí hradu může také svědčit prostá přítomnost novověkých poplužních dvorů, které nacházíme v celé řadě případů v těsném sousedství mnohdy již zaniklých hradů (např. Borotín, Komberk). Tyto dvory mohly vzniknout právě na zemědělské tradici, která byla v zázemí hradu provozována. Z Náchodska jsou tyto případy ukázkově zastoupeny hrady Rýzmburk a Skály.

6.4. HRAD A MLÝN

Na tomto místě se budeme zabývat vodními mlýny v zázemí hradů, které se díky benediktinským a cisterciáckým klášterům na našem území rozšířily už od 12. století. Jeden z nejstarších vodních mlýnů u nás vznikl před rokem 1140 u sázavského kláštera (Beranová – Kubačák 2010, 123). Vodní pohon urychlil a zkvalitnil mletí zrna. Vodní mlýny proto do jisté míry nahradily původní ruční rotační mlýnky, které nicméně nadále zůstávaly praktickým inventářem venkovských usedlostí. Důvodem byly poplatky vrchnosti spojené s mletím, ale mnohde i neadekvátní úsilí vynaložené na dopravu zrna k některým mlýnům. Vrchnost postupně získávala tzv. mlýnský přímus, tj. možnost nutit poddané mlít obilí ve svých mlýnech (Beranová – Kubačák 2010, 125). Vrchnost ani obce mlýny většinou neprovozovala, nýbrž za platy pronajímala, od 15. století se však v souvislosti s tržním hospodářstvím k mlýnům, často jako k univerzálně využitelným dílnám, vrací. Mlýny se používaly nejen k mletí zrna, ale i k mletí např. sladu. Při mlýnech nezřídka nacházíme pily nebo hamry.

Podobně jako u hospodářských dvorů předpokládáme, že mlýn byl nezbytnou součástí hradního zázemí, nicméně rozkrýt existenci mlýna v raných fázích života hradu je podobně obtížné. Ojediněle se objeví nějaká historická zmínka, jindy o existenci mlýna svědčí dochovaná architektura (např. Buben) nebo povrchové tvary zaniklých mlýnišť včetně vodních náhonů v bezprostřední blízkosti hradu např. Týřov nebo Vildenberk (Durdík – Bolina 2001, 67).

Dosud nezkoumaný vodní mlýn byl rozpoznán v roce 2009 v zázemí hradu Schenkenberk. Nacházel se pod hrází rybníka, který byl důležitým prvkem hradního opevnění a je doložen vantroky při výpusti rybniční hráze a relikty mlýnice. Jiné vodní mlýny se nacházely na vyvýšeném předhradí Krašova. Voda k nim byla sváděna ze zdrží položených na ostrožně před hradem náročným vodním dílem (Durdík 1983, 475).

Jistě nepřekvapí, že jeden z nejstarších mlýnů u náchodských hradů najdeme pod klášterním hradem v Broumově, který mlel už koncem 13. století. Podobné stáří mlýna předpokládáme u hradu Vízmburku. Charakter a podoba vízmburského mlýna však není známá. Značné stáří předpokládáme i u hradního mlýna v Náchodě a u mlýna pod hradem Frymburkem. V 16. století jsou pak na Náchodsku doloženy další dva hradní mlýny. První mlýn o dvou kolech s pilou a olejnou fungoval pod Rýzmburkem, druhý

mlýn, zřejmě starší než hrad sám, najdeme na Metuji pod Novým Městem. Z hradních mlýnů na Náchodsku je to za současného stavu poznání vše.

6.5. HRAD A PIVOVAR

Várečné právo patřilo ve středověku k základním ekonomickým výsadám. Pivo se nejprve objevuje v klášterním prostředí, později se přidávají právováreční měšťané i šlechta (Beranová – Kubačák 2010, 210). Pivo se vařilo podomácku, až od 14. století vznikají specializované pivovary (Beranová 2005, 122). Od konce 15. století dochází ke sporům o vaření piva mezi šlechtou a městy. Šlechta plně pochopila význam pivovarnictví a ve svých poddanských městech začala zakládat pivovary a porušovat tradiční mílové právo, proti čemuž se ohradila královská města a situaci neponechala bez reakce (Chládek 2007, 38). Celý spor uzavřela až Svatováclavská smlouva v roce 1517, která byla zároveň počátkem úpadku právovárečných měšťanů. Šlechta tehdy sice po dobu šesti let nesměla prodávat své pivo na výročních městských trzích, ale celkově otázka nebyla dořešena (Chládek 2007, 38). V duchu svatováclavské smlouvy bylo zavedeno propinační právo, které umožňovalo vařit pivo tradičním stavům, tedy církvi, městům a šlechtě. Propinačního práva nejlépe dokázala využít právě šlechta, která díky svému kapitálu ušetřila ránu především měšťanským pivovarům. Úspěch vrchnostenských pivovarů spočíval na levné surovině, která byla získávána z vlastního hospodaření, a která byla v pivovarech vysoce zhodnocena. Konečný produkt pak za drahé peníze museli povinně odebírat poddaní (Beranová – Kubačák 2010, 211). V 16. století tak ve velkém vznikají nové pivovary na hradech a v podhradích a v důsledku toho zanikají mnohé pivovary ve městech.

Ne nadarmo nacházíme nejstarší pivovar v zázemí hradů na Náchodsku v Broumově. Byl jím klášterní pivovar břevnovských benediktinů, který se nacházel přímo na hradě a jeho existenci předpokládáme již ve 14. století. Podobně datujeme vzhledem k sídelní situaci i pivovar v zázemí hradu Vízmburku, který je však spolu se sladovnou doložen pouze pomístními jmény. O existenci zámeckého pivovaru v Náchodě nám není nic známo, nicméně byla to právě náchodská vrchnost, která bránila náchodským měšťanům ve vaření piva. Tato činnost nakonec vedla k ukončení produkce obecního pivovaru za třicetileté války. Ostatní pivovary v zázemí hradů na Náchodsku již souvisí s podnikatelskou činností šlechty a objevují se až od 16. století. Patří sem Frymburk,

Rýzmburk, Skály a také Nové Město. V zázemí takových hradů někdy nacházíme chmelnice, u ostatních pak nechybí hospodářské dvory, které produkovaly pšenici či ječmen k výrobě potřebného sladu. Nezbytný byl i vydatný zdroj pitné vody.

Ukázkový příklad hradního pivovaru té doby z jiného regionu vidíme na hradě Kosti. V příkladném podhradí Kosti, kde veškerá lidská činnost směřovala ku slávě hradu, dodnes najdeme mezi jinými stavbami pivovar z roku 1575 a jeho podrobný historický popis v tuto chvíli jistě stojí za zmínku.

Pivovar uzavíral nádvoří severně od hradu na přístupové cestě od Sobotky. Byl vystavěný z kamene a pokryt šindelovou střechou. Jeho součástí byla klenutá spilka částečně vysekaná do skály a sklep. Od pivovaru, směrem k první bráně, byla bečvárna a velká maštal pro 24 koní nad ní. Nad bečvárnou byly do konce 17. století sýpky, které mohly pojmout až 1800 korců obilí, později tu byl byt pro sládka. Součástí bytu byla světnice, komora a kuchyně. Bečvář bydlel ve světničce nad první bránou, sládci nad druhou bránou „nad druhými vraty“. Proti pivovaru byla ve skále vytesaná lednice a poblíž pekárna a za pivovarem se nacházela studna (Pekař 1998, 128). Aby byla zajištěna prosperita hradního pivovaru, zrušila kostecká vrchnost v duchu doby pivovar v Horním Bousově a zakázala vařit pivo soboteckým měšťanům. Pšenici a ječmen museli na hrad dodávat poddaní, chmel si na několika místech vrchnost pěstovala sama (Pekař 1998, 298).

Jiný pivovar vidíme na multifunkčním předhradí Krašova. Poprvé je doložený na počátku 16. století a dodnes z něho zbyl pouze ležácký sklep. Součástí pivovaru byla i výsadní krčma (Durdík 1983, 472). Od 14. století vznikají pivovary i při královských hradech, např. Křivoklát nebo Točnick (Durdík 1983, 475).

7. ZÁVĚR

V úvodu diplomní práce zaznělo, že v zázemí zejména zaniklých hradů lze takřka vždy nalézt doklady lidské činnosti, která souvisela nebo mohla souviset s životem hradu. Výzkum zaměřený na povrchové tvary v zázemí hradů na Náchodsku skutečně přinesl výsledky, které nejméně v případě unikátní sídelní situace pod hradem Adršpachem považuji za badatelsky přínosné. Překvapily i některé obecné závěry, které jsou možná všeobecně přijímány, ale doposud jsem se nesetkal se žádnou studií, která

by se otázkami nastíněnými např. ve srovnávacích kapitolách této práce (kapitola 6) věnovala. Na tomto místě se pokusím vše podstatné shrnout.

Úskalí povrchového výzkumu hradů na Náchodsku spočívá v nemožnosti datovat nalezené povrchové tvary. Veškerá snaha zatím nepřinesla téměř žádný archeologicky datovatelný materiál. I přes tento problém jsme se pokusili některé povrchové tvary interpretovat a časově přiřadit k hradu. To v největší míře platí pro hrady Adršpach, Rýzmburk a Frymburk, kde byly sídelní situace nejrozsáhlejší. V tuto chvíli zároveň zodpovědně podotýkám, že perspektiva terénního průzkumu v zázemí náchodských hradů stále existuje. Nebylo v mých silách prozkoumat každý kout, byť v nejbližším okolí hradu a mnohá místa jsem prochodil, byť systematicky, pouze jedenkrát. Při pozdějších návštěvách jsem se pak přednostně vracel na místa s pozitivními nálezy, která jsem opakovaně revidoval. Díky této metodě mohlo být, na úkor ostatních hradů, detailně prozkoumáno opevněné podhradí hradu Adršpachu, které zároveň považuji za největší objev dokončené diplomové práce. Pokud je mi známo, je adršpašské podhradí zejména díky svému valovému opevnění ojedinělou složkou hradu, která jistě najde místo v obecné kastellologii.

Hrady na Náchodsku byly v absolutní většině případů šlechtické (dlouhodobou výjimkou je pouze klášterní Broumov), proto i poznatky z hradního zázemí lze v obecném kontextu vztahovat pouze na hrady šlechtické. Na náchodské hrady se díváme v dlouhém časovém úseku. Zatímco o zázemí hradů ve 13. a 14. století víme jen velmi, velmi málo (výjimkou je snad jen Vízmburk), 15. a 16. století je již díky početnějším písemným pramenům informačně bohatší.

Jednoznačným zjištěním platným místy od 13. století, jistě pak od 14. století je úzká prostorová i hospodářská vazba hradu na město, která se dotýká 2/3 hodnocených lokalit. Odtud zároveň plyne odpověď na otázku, proč se u některých hradů vyvinulo hospodářské zázemí a u jiných nikoliv. Tuto otázku jsem si čas od času připomněl během terénního průzkumu, a to zejména v situacích, kdy byl průzkum negativní. Je vůbec možné, aby mohl hrad bez hospodářského zázemí existovat a jak si takové zázemí představovat a jak ho hledat?

Konkrétní hospodářské provozy náchodských hradů nacházíme nejčastěji u hradů s úzkou vazbou na město. Jde vlastně o hrady, které byly zpočátku spolu s městy centry malých panství nově osídlené krajiny. Město bylo ekonomickým centrem panství s regionálním přesahem, hrad plnil mocenskou a rezidenční úlohu své vrchnosti, což bylo hlavním důvodem vzniku „podhradí“, nejbližšího hospodářského zázemí. U hradů,

které dlouhodobě centrální a rezidenční úlohu neplnily, se nevytvořilo ani hospodářské zázemí. Patří sem i hrady s jinou funkcí zásobené odjinud nebo krátkodobě existující stavby, kde se podhradí rovněž nestačila vyvinout.

Co se týče dalších hospodářských složek v zázemí hradů na Náchodsku, tak největší zastoupení mají dvory, mlýny a pivovary, které jsou ve všech případech doloženy alespoň u šesti lokalit. Ve čtyřech případech (Broumov, Frymburk, Nové Město, Rýzmburk) pak u jednoho hradu nacházíme všechny tři jmenované složky, písemné prameny v těchto případech hovoří velmi podrobně ještě o dalším příslušenství. Nicméně jde o stav platný až pro 16. století. Četnost jmenovaných hospodářských složek u hradů na Náchodsku ve srovnání s jinými regiony však nijak nepřekvapuje.

POUŽITÉ ZKRATKY

AČ – Archiv český

AH – Archaeologica Historica

CB – Castellologica Bohemica

CDB – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae

ČSPSČ – Časopis Společnosti přátel starožitností českých

ČVUT – České vysoké učení technické, Praha

FHB – Folia Historica Bohemica

FRB – Fontes rerum Bohemicarum

HG – Historická geografie

LC – Liber confirmationum

MGH – Monumenta Germaniae Historica

PA – Památky archeologické

RBM – Regesta Bohemiae et Moraviae

RT – Reliquiae tabularum terrae

ÚAGK – Ústřední archiv geodézie a katastru, Praha

ZMK – Zpravodaj místopisné komise

ZMHK – Zpravodaj muzea v Hradci Králové

ZPP – Zprávy památkové péče

POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA

Archiv český, čili staré písemné památky české i moravské I., Praha 1840, III., Praha 1844, IV., Praha 1846.

Baštecká, L. 1994: Kde hledat počátky Náchoda. Rodným krajem 9., 6-8.

Baštecká, L. a kol. 2004: Náchod. Praha.

Beranová, M. 2005: Jídlo a pití v pravěku a ve středověku. Praha.

Beranová, M. – Kubačák, A. 2010: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě. Praha.

Bradáč, J. 2010: Prostorová dokumentace vybraných částí zříceniny hradu Adršpach, diplomová práce. Stavební fakulta ČVUT v Praze. Praha.

Braný, K. – Juránek, J. 1976: Nové Město nad Metují. Praha.

Bůžek, V. 2001: Manové ve skladbě nižší šlechty jagellonského věku. Marginalia historica IV., Praha-Litomyšl, 155-174.

- Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II.*, ed. Friedrich, Pragae 1912, V/1., ed. Šebánek – Dušková, Praha 1974.
- Čáp, J. 1998: *Trhová registra rýzmburského panství z roku 1600. Dissertationes historicae 6., ad honorem Jaroslav Šůla*, 17-56.
- Čížek, J. 1989: *Středověké opevnění města Náchoda. Náchodsko od minulosti k dnešku 3.*, 136-153.
- Čížek, J. 1995: *Městské opevnění Broumova v archivních pramenech. Stopami dějin Náchodska I.*, 17-28.
- Čížek, J. 2000: *Svobodníci na náchodském panství. Stopami dějin Náchodska V.*, 9-36.
- Čížek, J. – Slavík, J. 1998: *Adršpach, hrad Jana Lucemburského? CB 6.*, 171-185.
- Čížek, J. – Slavík, J. 1999a: *Středověké fortifikace kladských měst. Povrchový průzkum. Kladský sborník 3.*, 233-270.
- Čížek, J. – Slavík, J. 1999b: *Nové poznatky o hradu Adršpachu. Plán lokality s novými detaily - přístup, dražé pro trámy. Hláska 10.*, 59-60.
- Čížek, J. – Slavík, J. 2000: *Poznámky ke stavebnímu vývoji hradu a zámku v Náchodě. CB 7.*, 403-408.
- Čížek, J. – Slavík, J. 2002a: *Manská soustava náchodského hradu. CB 8.*, 67-88.
- Čížek, J. – Slavík, J. 2002b: *System vojenského zajištění benediktinského majetku na Broumovsku a Policku. Dissertationes historicae 7., Vladimír Wolf et Opera Corcontica*, 71-82.
- Čížek, J. – Tůma, J. 1999: *Nové poznatky o středověkém opevnění města Náchoda. Stopami dějin Náchodska V.*, 9-42.
- Domečka, L. 1924-1925: *Nález starých nádob a tavicích pecí ve Starém Městě nad Metují. Od kladského pomezí 2.*, 126-127.
- Durdík, T. 1977: *Zaniklý sídlištní komplex Řebřík. Středověká archeologie a studium počátků měst. 231-235.*
- Durdík, T. 1980: *Povrchový průzkum zaniklého sídlištního komplexu Stará Dubá. Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 21.*, 141-168.
- Durdík, T. 1983: *Hospodářské objekty a doklady výroby na hradech v povodí Berounky a severním Podbrdsku. AH 8.*, 471-478.
- Durdík, T. 2000: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.*
- Durdík, T. – Bolina, P. 2001: *Středověké hrady v Čechách a na Moravě. Praha.*
- Dvořáček, B. 1998: *Pohledy do minulosti Nového Města nad Metují. Nové Město nad Metují.*

- Dvořáková, V. – Hilmera, J. 1947: *Rožmberský latrán pod Příběnicemi*. ZPP 7., 121-126.
- Eysymontt, K. 1963: *Zamek Homole, Sprawozdanie z wykopalisk w 1962 r., Rocznik Zemi Kłodzkiej* 6., 106-109.
- Fišera, Z. 2004: *Skalní hrady zemí koruny české*. Praha.
- Fontes rerum Bohemicarum III., Praha 1882, IV., Praha 1884.*
- Heber, F. A. 1845: *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser III.*, Prag.
- Hejna, A. 1973: *K sídlištní genezi panství hradu Vízmburka*. HG 10., 105-121.
- Hejna, A. 1975: *Archeologický výzkum hradu Vízmburku*. AH 1., 177-187.
- Hejna, A. 1979: *Hrad Vízmburk a oblast severovýchodních Čech ve 13. století*. FHB 1., 193-208.
- Hejna, A. 1983: *Kovový nálezový inventář z hradu Vízmburku. k. ú. Havlovice, o. Trutnov. Předběžná informativní zpráva*. AH 8., 491-502.
- Hejna, A. 1985: *Ekonomické zázemí hradu Vízmburku, k. ú. Havlovice, o. Trutnov*. AH 10, 255-260.
- Hejna, A. 1987: *Zhodnocení keramických nálezů z výzkumu v Příběnicích, k. ú. Malšice, o. Tábor, Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 4., 37-53.
- Hladký, L. 1995: *Listina Karla IV. pro Nový Hrádek z 10. dubna 1736., Stopami dějin Náchodska I.*, 117-125.
- Hlušičková, H. a kol. 2001: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1.*, Praha.
- Hoffmann, F. 1992: *České město ve středověku*. Praha.
- Honl, I. 1941: *K záchraně hrádku Výrova*. Časopis turistů 53., 7-8.
- Horák, J. 2002: *Nálezy z hradu Vlčince u Police nad Metují*, ZMHK 28., 220-226.
- Hraše, J. K. 1893: *Hrad Ryzemburk nad Úpou a jeho panství roku 1600*. ČSPSČ I., 10-15.
- Hraše, J. K. 1895: *Dějiny Náchoda 1., Náchod*.
- Chládek, L. 2007: *Pivovarnictví*. Praha.
- Chotěbor, P. 1991: *Venkovská feudální sídla a jejich hospodářské zázemí*. AH 16., 179-190.
- Chotěbor, P. – Smetánka, Z. 1985: *Panské dvory na české středověké vesnici*, AH 10., 7-56.
- Jaworski, K. 1988: *Castrum Landfried alias Homole. „Pielgrzymy“*, Informator Krajoznawczy XXXIII. Ogólnopolskiego Rajdu Sudeckiego, Wrocław 7-55.

- Jirásek, V. 2010: *Za tajemstvím hradu Belver. Rodným krajem* 41., 18-20.
- Jirka, L. 2004: *Rýzmburk po smrti Hertvíka Žehušického roku 1578. Rodným krajem* 29., 4-9.
- Juránek, J. 1960: *Nové Město nad Metují. Nové Město nad Metují.*
- Kajzer, L. – Kołodziejcki, S. – Salm, J. 2003: *Leksykon zamków w Polsce. Warszawa.*
- Kalhous, D. 2003: *Vízmburk. Středověká kolonizace a prameny. K dějinám hradu ve středověku. Sláva a pád hradu Vízmburka. Hradec Králové, 9-13.*
- Kašička, F. 1985: *Hospodářské zázemí drobných feudálních sídel ve středních Čechách, AH 10., 57-65.*
- Kejř, J. 1998: *Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.*
- Klempera, J. 2003: *Vodní mlýny v Čechách 6., Praha.*
- Klempera, J. 2005: *Vodní mlýny v Čechách 9., Praha.*
- Klír, T. 2008: *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku. Praha.*
- Kuča, K. 1996: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1., Praha.*
- Kuča, K. 2000: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 4., Praha.*
- Kuča, K. 2008: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 7., Praha.*
- Kuča, K. 2011: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 8., Praha.*
- Liber confirmationum I/1., Pragae 1867, I/2., Pragae 1874, V., Pragae 1865.*
- Míček, L. 1992a: *Z minulosti mlynářství v Orlických horách. Frymburský almanach. Nový Hrádek.*
- Míček, L. 1992b: *Mlýny Orlických hor v díle Jaromíra Maisnera. Frymburský almanach. Nový Hrádek.*
- Monumenta Germaniae Historica II., Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, München 1995.*
- Musil, F. 2002: *Zamyšlení nad novoměstskými hrady. Náchodsko od minulosti k dnešku* 4., 123-140.
- Musil, F. a kol. 2009: *Dějiny východních Čech. Hradec Králové.*
- Musil, J. 2006: *Stárkov – Zámecký kopec. Příspěvek k poznání provizorních fortifikací v severovýchodních Čechách. Vita Archaeologica, Sborník Víta Vokolka, 207-224.*
- Novák, M. 2004: *Archeologické prameny k nejstarším dějinám Polického újezdu. ZMHK 30., 159-175.*
- Palma, B. 1932-1933: *Vlčinec. Od Kladského pomezí X., 83-85.*

- Plaček, M. 1987: *Ves a dvůr Holoubek. K otázce vztahu dvora a panského sídla ve středověku. AH 12., 345-354.*
- Plaček, M. 2008: *Ke vztahu sídel nižší šlechty a jejich hospodářského zázemí. AH 33., 209-220.*
- Plaček, M. 2001: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha.*
- Popelka, A. 1925-1926: *Hrad a krčma. Od kladského pomezí III., 74-76.*
- Profous, A. 1949: *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny II., Praha.*
- Regesta diplomatica nec non epistolarie Bohemiae et Moravice II., ed. Emler, Pragae 1882, V/2., ed. Spěváček, Praha 1960.*
- Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae I., ed. Emler, Praha 1870, II., ed. Emler, Pragae 1872.*
- Roubík, F. 1941: *Boření hradů v Čechách v polovině 17. století. Hrad Frymburk. Časopis turistů 53., 130-131.*
- Rusó, A. – Smetana, J. 1994: *Zaniklé městečko pod Házmburkem. K otázce tzv. latránů a opevněných podhradí, AH 19., 319-335.*
- Sedláček, A. 1883: *Hrady, zámky a tvrze království českého II., Praha.*
- Sedláček, A. 1887: *Hrady, zámky a tvrze království českého V., Praha.*
- Sedláček, A. 1908: *Místopisný slovník historický království českého. Praha.*
- Sigl, J. 1991-1992: *Zjišťovací výzkum středověkého hrádku u Božanova (okr. Náchod) v roce 1991. ZMHK 18., 94-102.*
- Slavík, J. 1993a: *Povrchový průzkum hradu Rýzmburka CB 3., 137-144.*
- Slavík, J. 1993b: *Vízmburk a Adršpach – příspěvek k dějinám, Dissertationes historicae I., Procházka staletími. Hradec Králové, 151-152.*
- Slavík, J. 1999: *Oblévací tábor u hradu Vízmburku? ZMHK 25., 196-202.*
- Svoboda, L. 1998: *Středověké opevnění náchodského hradu. CB 6., 229-244.*
- Šafář, O. 1995: *Pohled na Náchod ze 16. století. Stopami dějin Náchodska 1., 107-116.*
- Šafář, O. 1998: *Historie náchodského pivovaru. Stopami dějin Náchodska 4., 53-60.*
- Štyrand, V. 1955: *Ryzmburk (Žernov-Rýzmburk 1155-1955). Praha.*
- Tichý, R. – Tůma, J. – Wolf, V. 1999: *Předběžná zpráva o archeologickém výzkumu hradu u Stárkova v roce 1999. ZMHK 25., 110-121.*
- Vařeka, P. a kol. 2006: *Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku I., Praha.*
- Vilímková, M. – Preiss, P. 1989: *Ve znamení břevna a růží. Praha.*

- Vlček, P. – Sommer, P. – Foltýn, D. 1997: *Encyklopedie českých klášterů*. Praha.
- Vystačil, L. 2007: *Hrad Výrov u Nového Města nad Metují*. *Hláska XVIII.*, 61-62.
- Wolf, V. 1973: *Pomístní názvy při hradu Vízmburk u Úpice*. *ZMK 4-5.*, 751-753.
- Wolf, V. 1998: *Oblézací tábor u Vízmburka? Dissertationes historicae 6.*, Hradec Králové, 255-260.
- Wolf, V. 2005: *Oblézací tábor u Červené Hory*. *Rodným krajem 30.*, 4-5.
- Zoubek, F. 1874: *Obrana tvrze Broumovské l. 1296*. *PA IX.*, 598.